САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

ЗБОРНИК БРОЈ 16

Књижевни портрет
Младена Маркова

Село у
савременој српској прози

ТРСТЕНИК
2004

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
ЗБОРНИК 16

Издавач
Народна библиотека *ЈЕФИМИЈА*
Трстеник

Суиздавач
Културно просветна заједница Трстеник

Главни и одговорни уредник
Верољуб Вукашиновић

Уредништво
Милосав Ђалић
Милан Милетић
Радошин Зајић

Програмски савет
САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ
Мирослав Егерић, Љубиша Јеремић,
Милош Петровић, Михајло Пантић,
Богдан Ковачевић, Милосав Ђалић,
Милан Милетић, Верољуб Рисимић,
Мирољуб Радосављевић, Радошин Зајић,
Верољуб Вукашиновић, Живојин Николић.

Слог и прелом
Културно просветна заједница Трстеник

Ликовни уредник
Иван Величковић

ISBN 86-83191-11-7

Тираж
500 примерака

Штампа
Графика Нешић Трстеник

САВРЕМЕНА СРПСКА

ПРОЗА

ЗБОРНИК БРОЈ 16

ТРСТЕНИК
2004.

ЗБОРНИК ДВАДЕСЕТИХ КЊИЖЕВНИХ СУСРЕТА

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА

7-8. НОВЕМБАР 2003. ТРСТЕНИК

САДРЖАЈ

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
МЛАДЕНА МАРКОВА

Милосав Ђалић
О МЛАДЕНУ МАРКОВУ 11
Петар Пијановић
ХРОНИЧАР И ПЕВАЧ ДОЛЊЕ ЗЕМЉЕ
(Проза Младена Маркова) 15
Васа Павковић
МЛАДЕН МАРКОВ, ХРОНИЧАР РАВНИЦЕ 23
Младен Марков
БАР ЈЕДНА КЊИГА 33
Дејан Вукићевић
СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА
МЛАДЕНА МАРКОВА 37

СЕЛО У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Милош Петровић
КА ТЕМИ СЕЛА
У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ 59
Младен Марков
ЗАБЕЛЕШКА О СЕЛУ 65
Радован Бели Марковић
СЕЉАК 69
Мићо Цвијетић
ПРИЧЕ СА БИХОРА И КОД ВОДЕ 73
Мирослав Егерић
О СЕЉАЦИМА, СТАРИМ И НОВИМ 81

Даница Андрејевић
МОДЕРНИ ЛИКОВИ СЕОСКОГ МИЉЕА У ПРОЗИ МИЛОСАВА ЂАЛИЋА 87
Славен Радовановић
СЕОСКА ПРИПОВЕТКА КАО КЊИЖЕВНИ ЖАНР С КРАЈА ПРОШЛОГ ВЕКА 95

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ

Михајло Пантић
У ТРСТЕНИЧКОЈ АКАДЕМИЈИ 109

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА 1984-2002. 115

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ МЛАДЕНА МАРКОВА

Милосав Ђалић

О МЛАДЕНУ МАРКОВУ

Младен Марков је рођен 9. септембра 1943. године у селу Самош, у Банату, крај Панчева. Школовао се у Панчеву, где је једно време и радио, а затим прелази у Београд. Од најраније младости бавио се разним пословима, па је, између осталог, радио и као новинар. Има сличну биографију као Џек Лондон. Прва написана прича била му је награђена на конкурсу листа *Народна армија.* Већ у 19. години на великом југословенском наградном конкурсу откупљен му је роман *Хроника о заборављеном селу,* следећа *Равница* и *Метровка.* На конкурсу, у жирију, тада је био чувени критичар Милан Богдановић. Када је прочитао рукопис казао је: Наставите да пишете, бићете велики писац, само, молим Вас, пошто сте Банаћанин, немојте да будете пргав као Црњански. Знате због једне неповољне критике Црњански је на мене насрнуо кишобраном.

Али тај период стваралаштва, како сам каже аутор, он сматра вежбањем и готово га целог поништава, да би после паузе од 15 година наново почео да пише, и како вели, од тада почео да рачуна своје књиге. Од тада је написао и објавио књиге приповедака *Банатски воз, Жабљи скок* (Октобарска награда града Београда), *Средње звоно, Старци на селу* (Андрићева награда), романи *Ликвидација, Смутно време, Истеривање Бога, Псеће гробље, Стање свести* и роман *Укоп оца* за који је добио НИН-ову награду. Пре две године у *Просвети* је објавио књигу *Најлепше приче Младена Маркова.* Сабрана дела су му објављена у издавачкој кући *Књижевне новине* 1986. године. Младен Марков живи у Београду као професионални писац и припада најталентованијој генерацији савремене српске књиже-

вности, којој припадају: Бранко Миљковић, Данило Киш, Мирко Ковач, Миодраг Булатовић, Велимир Лукић, Брана Шћепановић, Борисав Пекић, Филип Давид и други. То је, заиста, најталентованија генерација писаца у савременој српској књижевности. Миодраг Булатовић је био родоначелник нове врсте прозног писма и рашчишћавања са соцреализмом. Из његовог шињела израсла је модерна српска проза. Марков је, до сада, био нека врста банатског Балзака, како кажу неки критичари, писца *Људске комедије.* Са романом *Укоп оца* јасно је да поштује и светску традицију, и Пруста и Камија. Приступ романсијерској грађи је прустовски а тема камијевска. Као што је Ками описао сложена осећања свог јунака Мерсоа, на вест о смрти мајке коју је волео, тако је Марков описао како је уметничка душа, сликар Андрија Кереба доживео смрт свога оца Игњата, са којим није био баш, у добрим и блиским односима, за разлику од Камијевог Мерсоа. Ако се обистини оно давно Сартрово тврђење да ће добри романи једнога дана бити слични природним појавама и да ће бити прихватани као што се прихвата сама природа, дрвеће, камење, просто зато што су ту, што постоје, метафорички схваћено то ће значити да ће и књиге Младена Маркова једног дана бити читане по свим српским кућама. Он је то сасвим заслужио својим животом, својим грандиозним књижевним делом које га сврстава у сам врх српске књижевности као једног од највећих српских прозних писаца. Пошто су његови романи историјски романи, из њих ће се једног дана учити аутентична историја, као што се о Бородину више зна из романа *Рат и мир* него кроз историографију. Права истина је у литератури, не у историји. Монастерлија који тражи добоше – увек су нам радо давали добоше а отимали књиге. И сад, и опет, и увек Косово, рекао је писац Младен Марков 19. априла 1990. године, приликом откривања спомен бисте Милошу Црњанском у Чонграду. Како је сам писац рекао пише онако како је научио од Чехова, Гинтера Граса, но ја бих му придодао и Бориса Пиљњака и Исака Бабеља и Михаила Шолохова. Он је покушао да одговори на нека тешка питања и растера

облаке заблуда над митском, кобно названом *Небеском Србијом,* писао је и о нашем примитивизму и непојамној мржњи која се никако не завршава у Србији и међу Србима. Реткост је у нашој књижевности да један писац као што је Младен Марков буде подједнако успешан и као приповедач и као романсијер. Његова дела описују трагична времена из историје српског народа, као што је рат кроз који се преламају судбине појединаца у прози у којој провејава идеја да зло, ипак, треба превладати добрим. Овај писац сјајних романа и приповедака, висококвалитетних, први је у нашој књижевности отворио питање партизана и Немаца, односно фолкс-дојчера, после рата, али тако што је и једну и другу страну третирао готово равноправно. Та тема је, иначе, веома битна за Банат и таква визура је омогућила Маркову да једну локалну тему уздигне и претвори у европску тему. Долази до изражаја и сатирични нерв који је својствен Младену Маркову, и иронични, и гротексни, и намера да критички сагледава тамне стране социјализма и живота у пропалој Југославији, но писац ипак остаје да сведочи о Банату као некој врсти Вавилона у малом.

Петар Пијановић

ХРОНИЧАР И ПЕВАЧ ДОЛЊЕ ЗЕМЉЕ
(проза Младена Маркова)

Цео прозни опус Младена Маркова представља један целовит књижевни систем. Под њим подразумевамо доследно грађен систем мишљења и певања који се очитује како у тематском димензионирању унутарњег прозног простора тако и у његовом наративном уобличењу. Простори прозе Младена Маркова исказују причу која потиче са југоисточних панонских обода, још тачније – са непрегледне равнице која се још боље именује синтагмом *долња земља*.

Марков је хроничар и певач тих простора и људи равнице. Он је полихистор који збраја јавке мита са историјским и псеудоисторијским документима и личностима, не би ли тако, у том збиру стварног, мишљеног и фантастичког, изградио посве своју слику света. Тај је свет, каквим га Марков приказује, многолик и вишезначан. У њему се уплићу, не сударају него укрштају, многолике судбине и народи, вере и обичаји, градови и села, а, пре свега, људи и језици...

По томе је Марковљев Банат глагољива *пометња* језика који казују једну те исту, људску причу. Процењиван мерилима библијске легенде, тај простор и свет је панонски Вавилон, то јест збориште разних људских повесница и гласова. Вавилонско Божје проклетство због гордости и незнабоштва овде је замењено уклетошћу саме историје коју трпе Марковљеви јунаци. У недоба расејани по несагледивим пространствима, заравњени између земље и неба, стешњени између историје и личног удеса, ти јунаци покушавају да остваре своју људску меру. Избећи жрвањ историје и погрома, имати свест о себи и свом роду, трагати за истином и добротом – то је њихов пут. Поплочан добрим намерама, тај пут често их одводи у пакао живота.

Траса тога пута и времена у роману је његов хронотоп. У Марковљевој прози хронотоп је врло разнолик, као што је различита наративна синтакса и тонска модулација приче. Могло би се учинити да сви ти разнолики елементи нису уклопиви у један систем припо-ведања. Но, није тако. У Маркова је разнолик тематски простор засвођен темом која фокусира обичног банатског човека – тежака и невољника – у покушају да опстане на земљи усправан упркос злим ветровима историје и судбине. Слика тога света тражи и налази своје препознатљиво уобличење у поступку који је у основним назнакама реалистички, односно класичан.

Још тачније – класичан је на нов начин. И то је та системска, формална доминанта у прози Младена Маркова. Њу чини особеном оно што је *differentia specifica* Марковљевог приповедања. Фабулативна посебност и стилска изражајност чине знаковитим приповедачко умеће овога писца. У том знаку је и Марковљев приметан отклон од класичног реалистичког проседеа. Такав проседе Марков дезинтегрише митским и фантастичким слојевима приче те широким дијапазоном у градњи слике света, модулирањем приповедног ритма и тона, бројним приповедачким гледиштима и разноликом осећајношћу у распону од епског до драмско - лирског или од хуморног ка гротескној приповедној слици.

Дабоме, природа жанра ставља пред писца нарочите захтеве и изазове. То за Маркова посебно важи, јер је жанровски простор његове прозе веома дифузан. На поетичкој мапи он сабира сасвим кратке приповедне јединице, али и сложене епске форме које представља епопеја или роман-река. Такав је Марков приповедач – од својих раних прозних радова *Хроника о заборављеном селу* (1956), кратког романа *Равница* (1957), припове-дачког циклуса *Средње звоно* (1979), те великих романа *Смутно време* (1979) и *Истеривање бога* (1984), па до најновијег и понајбољег његовог романа са насловом *Укоп оца* (2002).

Марковљев опус, који је у овом библиографском анексу нецеловито и хронолошки поменут, показује да су два основна жанра у његовој прози приповетка и роман. У настојању да те врсте буду диференциране и истакнуте са свим својим поетичким одликама и вредностима, за ову прилику чини се нужним определити се за оне књиге које су по оба основа парадигматичне у стваралаштву овога писца. У ту сврху могу послужити збирка приповедака *Средње звоно* и роман *Укоп̄ оца*. Својим наративним особеностима и завидном мером приповедачког умећа, па и новина које носе у свом фабулативном ткиву, ове две књиге могу да буду осовина добро промишљеног и остваренога прозног система Младена Маркова.

Ако су друге његове књиге у још већој мери радикализовале табу-теме, односно оне тамније стране наше поратне историје и тоталитарне менталности, што закономерно у први план ставља однос џелата и жртве, онда то још не значи да су тоталитарни вирус, зло и страх у *Средњем звону* и *Укоп̄у оца* мање окужили и ојадили животе поданика од страдања невиних, рецимо, у епопеји о откупу и колективизацији. Коначно, и *Средње звоно* и *Укоп̄ оца* на најбољи могући начин представљају Марковљеву прозу.

Уз употребу класичне приповедачке технике, *Средње звоно* у обликовању слике света користи и сложенији поступак. Један ниво слике упућује на објективну појавност света, док у другом слоју живљена стварност постаје мишљена, умствена или дефигурисана збиља. На такав поступак упућује и приповетка *Уп̄аре, монаси...* која таквим приказом света, односно трансмисијом реалне заумном сликом отвара простор фантастици и метафоричном језику, наговештају и слутњи. Симболизацијом приказаног света, појавно зло задобија универзални смисао, отимајући слику њеном дословном значењу.

Тако се контекстуализују и остале приче које приповедају о чамотињи панонског човека у ратном и поратном времену. Немоћан да ишта преокрене у свом животу, том човеку једино преостаје да што дубље понире у себе и да то понирање схвати као сопствени

егзистенцијални суноврат. Остали у времену, то јест иза њега, Марковљеви невољници не могу да се привикну на нов живот, што додатно оживљава дух и мистерију прошлога времена. Својим унутарњим бекством, они се повлаче из живота, отуђују и скривају у својој илузији да је прошлост уточиште пред страхотама новог врлог света или вештачког комунистичког раја.

Подложни разним страховима, Марковљеви јунаци нарочито се плаше улоге сведока. Стога у приповетци *Сведок Октобра* њен јунак са запрепашћењем закључује да траје *лов на сведоке*. Отуд се он *све дубље увлачи у себе и све јогунастије одриче од револуције*. У таквој атмосфери Гаврило постаје модерна варијанта *човека у футроли*, верујући како су нада, стрепња и страх сасвим поистовећени. Релативизација појмова и њиховог значења показује како је тешко разлучити и двојити смисао речи жртва, сведок и извршитељ. То кобно поистовећење проверава Марков на материјалу живе историје у причи *Протеривање тате-Петра*.

На другачији начин исто искуство потврђује и судбина старца у приповетци *Пабичар*. Она покреће мотив хајке који овом прозом привидно није разрешен. Онемоћао и без разлога оптужен, старац *васцели дан згрчен, заокупљен једном једином жељом*: *да остане жив у првом налету јаросне светине*. Ако мотив ове приповетке и није нов, треба подсетити на њен доста ефектан завршетак. У први мах изгледа да је ова проза незавршена, недоречена. Приповедач, наиме, не разрешава питање старчеве судбине нити саопштава резултат хајке. Хајка – како каже писац - *начас јењава, начас се приближава*. Старац осећа *страх од несазнајног, невидљивог*. Дакле, на први поглед без правог значењског исходишта, ова приповетка ипак сугерише да се драма разрешава у старцу. Отуд хајка није само у хајкачима, већ превасходно у човеку који трпи историју и тиране.

Ово поунутрење људске драме у приповетци *Пабичар* омогућено је необичном улогом приповедача. Он посеже за детаљима који се налазе иза, то јест изван саме појавности. То му дозвољава да стварност дефи-

гурира, тако је чинећи сугестивном и уметнички пријемчивом. Иза непосредно живљене збиље, приповедач налази просторе у којима се она *пречишћава* и надграђује. Управо у тој тачки ова се стварност подиже на степен са којег је, у циљу њеног преобликовања, потребно кренути даље. Тако Марков стиже у просторе прозе где се реално преображава у фантазмагорично. Такав приповедачки оквир измешта догађајни простор и логику догађања с оне стране стварног и обичног.

По свему, *Средње звоно* Младена Маркова показује сву сложеност преобликовања стварности и њеног превођења у естетску чињеницу. У том поступку припо-ведач се опредељује за прозну технику која је у својој основи блиска класичном проседеу. Но, наведени и слични примери показују да овај писац такав поступак надомешта модернијим обликовним обрасцем. То се, поред осталог, потврђује и употребом разноликих при-поведачких гледишта. Полифон је и приповедачев доживљај света. Сем животне обичности, трпње и наде, Марковљева прича често у подтексту има апсурд и исконску немоћ његовог јунака да ишта делатно учини у свом животу. Књижевна слика таквог доживљаја често налази свој израз у гротески.

Гротескизација поступка у Маркова понекад постаје темељно обликовно начело. О томе сведочи и најновији роман са насловом *Укоп оца* који је за 2002. годину добио НИН-ову награду. Овај роман представља најцеловитије и најбоље Марковљево дело.

Са добрим искуством романсијера, који је овладао поступцима класичног романа, Младен Марков овим делом прави не мали поетички искорак. Он модернизује класични наративни проседе, као што у равни света идеја и начина њиховог промишљања на изабраном тематском материјалу, домаша просторе апсурда којима је заветован нови врли свет. У тој чињеници, која своју подлогу налази у наративном обрасцу *Укопа оца*, садржани су и разлози по којима је овај роман својеврсан оксиморон.

Да образложимо те разлоге. Као и код Толстоја, и на вратима породичног романа Младена Маркова могло би да пише: *Све срећне породице личе једна на другу;*

свака несрећна породица несрећна је на свој начин. Тај *свој начин* пропадања, породица о којој приповеда Марков налази у породичном усуду, у судбини предвојеног колективитета, у личној искорењености и националном удесу. Она је објект двоструке трпње: исход је трулежне генеалогије и предачке мутне крви, као што трпи последице смутног времена и недовољне прилагођености свом новом, измештеном простору.

Та породица живи апсурд сопственог трајања или оног трајања у којем ни један њен члан не налази сопствено упориште. Фолклорни или генски апсурд нашега поднебља призива у читалачки хоризонт онај, више култивисан, европскији апсурд какав налазимо у Бекетовој драми *Чекајући Годоа*. Ако је драма Семјуела Бекета метафизичка фарса, онда се за роман *Укоп оца* Младена Маркова може рећи да је фарса нашега времена. Фарса као жанр подразумева подругљив и оштроуман, гдекад до карикатуре доведен став у виђењу и тумачењу света. У Марковљевом роману фарсу исказује слика света, као што је исказује и гледиште приповедача који умногоме представља поглед на свет главног јунака Андреје Керебе.

Супстрат генеалошке метафизике, која је бојена овим нашим, балканским фатумом, породични удес се у *Укопу оца* претвара у театар апсурда који је и наш и свачији. Ту претворбу универзализује лакрдија и бурлеска. Тако панонски свет Младена Маркова улази у антидраму, а његов роман у посве нетрадиционални жанр. Необичном тачком гледишта, изворним виђењем и приказивањем света, писац прави смисаони и формалнонаративни обрт.

Ако се у Бекетовој драми не догађа ништа од онога што се наизглед дешава, онда тај постулат важи и за устројство света у *Укопу оца*. Све је у затвореном кругу који тему укопа са краја враћа на почетак приче. Кружење приче знак је испразности живота и истанчале породичне крви. Круг се неумитно затвара, излаза нема. Марковљеви јунаци инструмент су такве идеје и приче. Опредмећена судбина, они нису делатни, већ људи који трпе усуд историје и сопствене судбине. Они су трпно стање залудног породичног тумарања кроз простор и време.

Неделотворна и празна путања њиховог живота добила је свој формални знак у нелинеарној, односно кружној структури романа. Ако је та путања Марковљевих јунака постала слепа улица њихове судбине, онда и сам роман не добија свој коначни крај. Тај свет без смисла и уточишта пред историјом озрачио је и приповедача у улози притајеног резонера. Његов поглед на свет умногоме приличи живљењу и умовању Андреје Керебе. Приповедач тако постепено улази у мислени свет јунака, постепено се са њим поистовећујући. Ова удвојеност додатно доприноси уверљивости и сугестивности приче.

Породична фирма Игњат и синови има необичан номинални знак у именовању изданака трулежног породичног стабла. Имена Игњатових синова – Андреја, Петар и Томислав јесу асоцијативна именска парафраза краљевића са пропалог српског двора. У логици латинске изреке *Omen est nomen*, што значи – име је знак, поменута имена у оба случаја персонализују род који посрће пред историјом и судбином. Стога се и може рећи да је роман *Укоп̄ оца* превасходно роман о дезинтеграцији породице.

Располућена, двојничка личност, коју није могуће уцеловити, фигура је те дезинтеграције. Она свој распарени знак налази како у личном, тако и у породи-чном, па и националном усуду. Динарци и равничари, односно водени и шумски људи истога рода, показују како је плесан напала национ и како су шавови међу историодном браћом већи но што су јаке везивне нити које би требало да их повезују.

У смисаоно-наративној логици дезинтеграција налази свој приповедни лик у форми декомпонованог романа. Нелинеарног склопа, *Укоп̄ оца* нема наративно средиште нити уобичајене композиционе фазе. Роман одустаје и од поступности. Догађаји су у њему укрштени и симултани. Они постоје у необичном тоталном поретку и укрштају.

Укоп̄ оца користи несвакидашњи систем онеобичавања приче. Онеобичавање омогућава да приповедни ток буде у сталној тензији, у ишчекивању нечега што се никако не остварује. Главни догађај и поента приче

стално се одлажу, измичући уобичајеним законитостима жанра. Догађаји се одлажу до мере која тему укопа чини фарсичном и апсурдном.

У таквом обрту садржани су и разлози који омогућују да *Укоп оца* постане необичан и модеран наративни оксиморон. Но, њему не мањка психолошка уверљивост, као што му не мањка понешто изглобљен фантастички заокрет на крају у епизоди о *Црном Човеку*. Уколико је он чедо паралелне стварности и фигура смрти, онда је слика ножа у завршној сцени романа њој паралелна појава, њено дупло дно и фигура краја или црна, зла слутња Андрејине земаљске судбине.

Тако домишљена, ова сцена, ставља тачку на Марковљеву антрополошку повест. Она може значити како је Андреја, као скептични интелектуалац, подозрив према породичном миту, необављена посла – са тугом сазнања и не мањом мером ругања овоме свету, могао занавек да напусти поприште породичне трагикомедије. Тиме би његов одлазак могао да буде једино могућ, дакле природан и апсурдан у исти мах. Што да не – таква нам је историја, односно прошлост која предуго траје. Таква прошлост или непресахла и трауматична жива историја обележила је и судбину породице Кереба. Посредно је одредила смисаони и наративни парадокс на којем почива *Укоп оца* Младена Маркова.

Тај парадокс, наративна необичност и промишљено димензионирање значењских простора у роману, потврђују Марковљево приповедачко умеће. Потврђују у Маркову писца, чији прозни опус има значајно место у савременој српској књижевности.

Васа Павковић

МЛАДЕН МАРКОВ, ХРОНИЧАР РАВНИЦЕ

Србин је практичан,
и не страда од болести коју Немци зову Weltschmerz
(Јаша Игњатовић, *Мемоари,* 481)

Када се дело једног писца уобличи, кад у свести читалаца, па чак и критичара почне да делује као *јединствена целина*, наједаред као да постаје мање важан поредак појављивања одређених делова, а бива битна идеја саме *целине*. Такође, тада постаје мање важно и да ли је сам писац на почетку каријере имао свесну намеру да гради *јединствен пројекат*, или је, како ипак чешће бива, на такву идеју дошао доцније, рецимо, у средини властите књижевне каријере. Или у неком другом часу.

Рекао бих да се ово односи на дело Младена Маркова, као романсијера и као приповедача. И док је он у својим приповедачким књигама посвећен савремености, схваћене у широком периоду друге половине 20. века, почев од Другог светског рата па ка нашем добу, односно од времена властите дечачке свесности, па ка сезонама пуне људске и уметничке зрелине, у романима је Марков, на прескок, покушао да буде романсијер хроничар Баната пре свега, а јужног Баната посебно, потом и Војводине у целини. Ово потоње је конвергирало са пишчевим удаљавањем од његовог и нашег времена и одласка у даљу или далеку историју. Наиме, што се више удаљавао од данашњице, Марковљев просторни захват војвођанске равнице је бивао опсежнији, а хоризонт даљи.

Ако се, пак, вратимо његовим збиркама краћих проза, приповедака односно прича, видећемо да је у *Банатском возу* тематизовао и ратно и поратно време, у

Жабљем скоку се бавио окупацијом Баната и студијама злочинаца, а у *Средњем звону* писао приповетке о тегобним поратним годинама банатских села и паланки, да би у *Старцима на селу*, говорио о различитим проблемима и феноменима цивилног живљења у миру и социјалистичкој утопији. Интересантно је да је *Банатски воз* сачињен од прича и приповедака, *Жабљи скок* и *Средње звоно* од приповедака, док се *Старци на селу*, награђени Андрићевом наградом, могу одредити као књига кратких и краћих прича.

Не говорим случајно о овој нарочитој жанровској изменљивости, пошто она указује на радозналост писца и његову склоност према огледању у различитим облицима краћег приповедања. Та *промена* остаће карактеристична и за његове романе, којима у овом тексту намеравам да се превасходно занимам. Али изражена у тематском погледу односно на хронотопском плану.

Не случајно први роман Младена Маркова већ у наслову носи једну од одредница његове прозне идеје. Роман се зове *Хроника о заборављеном селу*. Уследиле су књиге у којима је писац трагао за властитим гласом и обликом романсијерског хроничарења, пошто је простор и време одабрао. Мислим на поново симболички прецизно одређен наслов *Равница*, односно два наредна романа у којима је писац обзнањивао властиту потребу и намеру да са етичких, критичких позиција говори о социјализму и његовим заблудама. Реч је о романима названим *Ликвидација* и *Метровка*. Мада ће просторне и темпоралне координате као и смисаоне намере пишчеве остати константне, и мада ће у својим наредним двотомним романима искористити многе ситуације, ликове, атомосфере из тих раних романа, чини ми се да *Метровка*, која је преображена у опсежни роман *Истеривање бога*, најбоље одсликава многе важне карактеристике Марковљевог погледа на смисао пишчевог послања у свету и писања романа.

Као што је познато, а посебно после појаве Марковљеве *Метровке*, та руска реч означава један примитивни, симболично битан предмет, којим је власт, у

доба откупа, банатским сељацима терала крв у лице, а срџбу у срце. Без околишења писац у првим пасусима романа каже:

Метровка је мера којом се мери житo, на зелено. Начињена је од четири летве. Свака је летва дугачка метар. На крајевима састављене четири летве чине квадрат. То су летве полутруле, пуне чворова…

Овом справом се, како писац каже, *на зелено* одређивала мера оптерећења за банатска домаћинства. То што се бацала по правилу у најгушће израсло жито и у време док је оно много теже, него кад буде било суво зрно, беше једна од свакодневних паорских мора у трпким годинама после Другог светског рата и ослобођења од окупације. *Метровка* је дакле симбол неправедности и суровости откупа, насиља које је нова власт чинила над сељацима Баната. Колективни јунак овог романа без чвршћег, а камоли главног заплета јесте сељаштво а романескне епизоде се уланчавају по хронолошком редоследу и формирају причу. Марков пре свега тежи релативно објективној реконструкцији суровог доба, четврт века после помињаних догађаја, извлачећи из узнемирене и уплашене сељачке масе ликове некадашњих богаташа, осиромашених и остарелих, потом ликове сеоских комесара и откупника, ликове обичних сељака и њиховог порода, а трагизам потиче како од моћи државне силе и насиља неких њених службеника, тако и од њихове неправедности и поткупљивости. Ако се додају испреплетени породични и национални односи међу актерима *Метровке,* постаће јасније на чему је писац засновао свој хроничарски покушај. Рецимо, син богатог сељака Трајана Аврамескуа, крijући се као војни бегунац испод стајског ђубрета, смртно страда од његових отровних испаравања, а његова сестра Флора је у интимној вези са Варјашким, једним од моћних представника младе власти. Приказујући лик бившег фабриканта Макре, Марков ће у духу свог хроничарског наума, говорити не само о његовој тешкој судбини, него начинити и рез према породичној прошлости:

Стари фабрикант Карел Макра свестан је да пије из сопствене чаше. Никада није кафецији ставио на знање да је то његово породично власништво… али не задовољавајући се само таквим психолошким проблематизовањем, условљеним вртоглавом променом социјалног положаја јунаковог, писац ће отићи даље у прошлост и рећи:

Макре су…диштриктери и илирско-граничарска регимента, немачко-банатска регимента, милиција, граничари. Један од Макра је командир граничара… Стари фабрикант Карел, последњи је изданак… У таквим моментима могуће је наслутити Маркова романсијера-хроничара, као што је у мноштву епизода које чине *Метровку* могуће наслутити да се од велике, интересантне грађе могла начинити далеко опсежнија књига. Такву књигу ће писац објавити дванаест година доцније. Претпостављајући јој ону која ће хронотопским, актантским и идејним изборима одредити смисао његовог уметничког напора – *Смутное време.*

Па ипак, пре коментара Марковљевог покушаја да се у *Смутном времену* о просторима и људима равнице а после Црњанског и *Сеоба* односно *Друге књиге сеоба* напише квалитетан историјски роман о Војводини, рећи ћу нешто о многоструко проширеној књизи *Истеривање бога*, која је настала из садржаја и на основу ликова, односно глобалне историјске сцене *Метровке*. *Метровка* је, наиме, имала 147 страна, а два тома *Истеривања бога* близу 700 страна. У атипичној ауторској белешци на клапнама првог издања *Истеривања бога* из 1984. године писац ће истаћи да своја три рана романа, све сем *Ликвидације,* сматра *вежбањем* и да цео тај период *готово целог поништава,* да је наново почео да пише и од тада *почео да рачуна књиге.*

Мада су жестоке, трагичне ситуације исте, и мада се у преименованим јунацима препознају прототипови из *Метровке,* роман *Истеривање бога*, волуминозношћу и уметничком зрелошћу, далеко надмаша првенац. Као нека врста фреске о револуционарима Тарајићу, Басараби, браћи Чањинима и Владимиру Максину Лисенку, фабри-

канту који се овде зове Карел Топаловић Негру, паору Тодору Оларову Корњачи, роман поново заснива своју сурову причу на трагичној смрти једног младог војног бегунца, на прикривеном убиству једног кулака од стране власти, али се у другом тому убацује као тема и Информбиро и нови лик припадника ОЗНЕ Жефаровића, а писац враћајући се Другом светском рату, о којем је било мало речи у *Метровки,* говори о познатим банатским илегалцима Този Марковићу, Радивоју Ћирпанову и Браци Петрову.

Снажнији израз, спрегнутије епизоде овог драмски замишљеног и реализованог романа фреске, његов шири темпорални видик, још одлучније посезање за ониричким и фантастичким материјалима, неке су од одредница књиге чији први том има поднаслов *Увод у трагедију,* а други *Сељачка трагедија.* Тим поднасловима писац директно означава да жели да у времену тематске урбанизације српске прозе, буде нека врста књижевног и летописачког *заступника села,* банатског села и судбине банатског сељака. И само то би, као раритетно сведочанство, гарантовало интересантност *Истеривања бога* у очима неке будуће читалачке публике.

У интервјуима који су уследили, по добитку НИН-ове награде, после дуге паузе у појављивању нашег писца у јавности, а након његовог одласка са политичке сцене, Младен Марков је говорио да га је увек интересовало шта је било у страховитом историјском хијату који дели Косовску битку и Први српски устанак, и како су и где су Срби опстали, упркос византинској, турској, угарској итд. доминацији на Балкану. *Смутное время* је на својих близу 760 страница нека врста одговора на то велико питање. Пратећи каријеру Јована Ненаде, Црног човека, ситуирајући заплет ове врло сложене епске приче у доба Мохачке битке, и трагајући за српским учешћем у овом по историју нашег али и европског простора битном добу, Марков је дошао до закључка да је српство сачувано пре свега у Војводини, међу српским племићким породицама, граничарским нараштајима, међу обичним људима, сељацима, ослоњено на православље и улогу Банаћана и

других у историјским дешавањима, обухватајући *мочварне крајеве, рукавце и барушшине… велике шуме које ūлаве Дунав, Тиса и Мориш…* Да би објективизовао тон свог превасходно лирског приповедања, Марков је у причу увео лик фрањевца Фабијана Литерате, припадника друге конфесије, који је сведок бурних буна и битака, али и записе монаха Стефана, уравнотежавајући два тока нарације и тражећи адекватан језички корелатив за причу из првих деценија XVI века.

Смуūное време је лирско историјска хроника времена у којима је, рецимо, у бици код Сеђфалера посечено 8.000 расцијана. С намером да реконструише у српској националној свести потиснуту улогу војвођанских Срба, а трагичним блеском Косовског пораза и Лазареве жртве, бачене су у сенку њихове вековне муке и напори да опстану. Марков ће због легендарног лика Јована Ненаде првом тому дати поднаслов *Цар* повезујући га са породицом Палеолога, да би другом додао поднаслов *Књиīа од људске коже.* Али уз Јована Ненаду и оба наратора, у мутном ткању ове комплексне хронике, Младен Марков ће добро и упечатљиво извајати и ликове Радича Божића, расцијанских племића браће Бакић, угарског краља Лајоша и његове удове Марије, Јоакима Саламона, Марија Рабалена... једно, како би се сада казало, мултинационално мноштво. У напору да створи хронику, писац ће елиминисати дијалог из романа, сводећи приповедање на измену хроничарских гласова и текстова записа односно докумената, поново потврђујући наваду да темама прилагођава језик и облике нарације.

Трагајући пак за онима који подстичу писца на стилском плану и формирају неку врсту поетичког светоназора, видео бих их у језику Јаше Игњатовића из његових *Мемоара,* рецимо, и у Црњанском, на нивоу глобалног захвата, као и осећаја апсурдне и неминовне пролазности историје и живота у *Смуūном времену,* али и у тмолом, конвулзивном Крлежином бављењу сличним проблемима. О пишчевом односу према историјском моменту, о којем приповеда, најбоље сведочи следећи симболички одломак:

Смутно време.
У оваквом времену могао би да нестане и тек кроз неколико месеци да му нађу оглодане кости у каквој дубодолини. А и тада се не би знало да су његове.

Кости су повод целокупног заплета у двотомном роману *Пасје гробље,* којим је писац истовремено покушао да деструише пола века владајућу визију Другог светског рата, партизанске борбе и улоге четничког покрета, али и поратне улоге комунистичке идеологије у свакодневном животу својих јунака. Прича почиње на новосадском пасјем гробљу, где стрводер Хелмер Михаљ те брат и сестра, Јелена и Матија Макарови, трагају за костима свог брата Радивоја, убијеног под оптужбом да је био четник. Важну улогу у целој причи имаће Јеленин муж, полицијски достављач Симеон Раич.

Неколико, по његовом мишљењу, важних тема покушао је писац да исприча у *Пасјем гробљу*. Без тежње ка исцрпности, навешћу проблем личне слободе и репресије у идеолошки монолитном друштвеном систему, проблем фолксдојчера и њиховог прогона из Баната и Војводине на крају Другог светског рата, српски национални проблем у Југославији и њена судбина, детабуизација Тита... Главнину ових крупних тема Марков је образлагао кроз Јеленин ток свести, будући да се у роману она јавља као побуњено биће, разочарано многим друштвеним промашајима и заблудама из доба југословенског социјализма. Интересантно је, такође, да Јелена верује како је она реинкарнација жене која је живела још у доба Монастерлије, што писцу омогућава да говори и о историји Срба у Панонској низији, покушавајући да прошири метафизички видик свог несумњиво политички ангажованог романа. Спајајући више приповедних планова, рецимо онај који прати Јелену и њену свест, сумње и кошмаре, и план полицијских достава њеног супруга, писац подрива монолитност социјалистичке идеологије из два правца. Занимљиво је да у трећој равни уводи и властити лик, коментаришући у фуснотама неке појаве или ликове из новије историје. Упоредите фусноту са 61. стране где Марков каже:

Писац ове књиге је као млад човек, новинар Радио Београда, својим очима видео некакву примитивну сцену која се састојала од једне даске и дрвеног маља изнад ње... Убице су полагале жртву на даску и истог часа кад је жртва била положена, маљ се спуштао на главу, разбијао лобању... Марков овде говори о Јасеновцу. У неким моментима писац зна да буде пристрасан и вероватно је то најкритичнија тачка у целокупној елаборацији *Пасјег гробља.* На пример, када у фусноти са 32. и 33. странице романа поручи како би *продајом возног парка и пребацивањем шофера у привреду на друга места, Југославија... одмах исплатила више од половине девизног дуга иностранству...*

Пасје гробље не само да протиче у изузетно тамном, трагичном тону, него се тако и окончава. Из једне од достава бившег супруга дознајемо да је Јелена починила самоубиство...

На крају стижемо да најуспешнијег а по мом мишљењу и најуспелијег дела Младена Маркова, романа *Укоп оца.* И овај је роман замишљен релативно једноставно, као дуга *сцена чекања.* Главни јунак, пензионисани сликар Андреја Кереба, чека очеву сахрану у старој родитељској кући. Сахрану одлаже његов полубрат, Томислав Мањулов, пуковник Југословенске армије, који је заузет ратовањем на Косову. Не улазећи у врло сложене рукавце овог опсежног романа, који нас поново води у јужнобанатску паланку, главно место Марковљеве прозе, рећи ћу да је у *Укопу оца,* Марков спрегнутије и ефектније него у својим често дигресивним, двотомним романима, спорим попут банатских река, поново елаборирао своје омиљене етичке теме, пишући један политички и ангажован роман.

Године његовог јунака, али и зрелост самог романсијера утицали су да се мноштво тема, као и обично када је овај писац у питању, асоцијативно много снажније и логичније повежу, те је тако *Укоп оца* нарочита врста каталога многих питања којима се писац бавио, пре свега у *Истеривању бога* и *Пасјем гробљу,* те причама из

колекције *Ст̄арци на селу*. Наравно, повремено је лако уочити и споне које неке од епизода овог романа спајају са *Смут̄ним временом,* пре свега на плану размишљања о смислу националног избора царства небеског на земљи и пишчевом покушају да промисли улогу појединца, нарочито интелектуалца у друштву и националној историји.

У романима који су се бавили новијом историјом Марков је пре свега деструисао и сатирички детронисао идоле утопије, настојећи да у њиховим слабим тачкама угледа узроке пропасти те идеје и праксе. У историјском роману *Смут̄ное време* он је ишао супротним смером, покушао је да средствима лирског, фантастичког и псеудодокументаристичког романа обнови једно доба и омогући нам да наслутимо не само сиромаштво и патње наших предака, него и њихову затомљену величину чији смо баштиници. Иако је увек био писац ангажован у сфери критике идеологије и критике социјалног стања, Младен Марков је профилисањем психолошких проблема јунака и породичних сукоба, сликањем људских страсти и широким познавањем народног живота, најчешће успевао да уметнички надвлада једноставност властитих критичких ангажмана, те је тако настало епски широко прозно дело романсијера и приповедача, које има мало премаца међу савременицима, у посвећеном погледу на нашу равницу и људе из равнице.

Младен Марков

БАР ЈЕДНА КЊИГА

Најпре бих хтео свима да вам захвалим што сте своје време дали мени да чујете шта сам ја то писао, то јест, људима који су говорили о мојим књигама. Господин Ђалић је предложио да ја говорим нешто о свом делу. О том мом делу написали су људи неке критике, господин Васа Павковић је овде лепо рекао нешто о роману *Метровка* који сам ја само, морам да га исправим, апсолутно поништио. Када сам поништио ту књигу ја не желим да се више о томе прича.Ја сам из те књиге написао *Истеривање Бога.* То су различите приче. *Истеривање Бога* је један поглед на свет, а *Метровка* је други поглед на свет, то јест, *Метровка* је први поглед а ово је био други поглед и ту се види, у ствари, и раст једног писца, једно врење у коме сам ја био уверен да сам *Узорана ледина* а касније сам видео да је *Узорана ледина* слаб роман, и неистинит. Ја хоћу да кажем сада овде вама и да вам, истовремено, захвалим што сте ми подарили то да направите један књижевни портрет моме делу, овако, отворена срца шта сам ја хтео, јер ово сад што се прича овде, немојмо се заваравати, је један готово завршен круг. Сада, кад човек има ове године које ја имам, и питање да ли ће још нешто написати, ако напише Дај Боже, завршава се један круг писања и ми овде сада, разговарамо о томе шта је тај човек, у ствари, заокружио тим својим писањем. Шта ће за сто година, ако буде остало ишта од тога, бити вредно. Сигуран сам, а то ме већ читалачко искуство научило, да ако једна књига само, писца из наше прошлости, остане узидана у националну књижевност он је свој живот испунио. Ја се надам да ће, бар једна књига из ових мојих многобројних књига остати узидана у

националну књижевност. Која? Можда је још нисам ни написао. Даће Бог неку годину, можда, још да се поживи па ћу је написати. А можда и јесам написао, јер како то мудро Андрић цитира једну народну пословицу: *Само се мрћвом курјаку реп мери.*

Шта сам ја, почевши негде у раним годинама, ви сте овде чули да сам ја лично познавао и критичара Милана Богдановића који је мене доста уважавао и, морам рећи да је, он мене увео у књижевност рекавши: *Немојте само личити на Милоша Црњанског по нарави, јер је он мене амрелом, (*не кишобраном, амрелом) *хтео да удари једном када је падала киша, зато што сам лоше написао једну критику о његовој књизи.* Значи, мој круг писања је доста широк, доста је захватио, а поље које сам захватио, то је Банат. Ја сам пошао од тога, и срећан сам да сам изабрао управо добру ствар, јер то је потврдило касније и мишљење многих писаца, међу њима, на пример Сингерово, да се може ићи од локалног ка светском. То није лоше, јер, ако узмемо у обзир да човек од *Илијаде* и *Одисеје,* од *Светог писма* па до данас, има две руке и две ноге и главу, и размишља и, ако се узме у обзир, да је врло велики број људских осећања исписано и код Шекспира и код других писаца, нама остаје само да пишемо о свом времену. То сам одиста мислио оног часа кад сам почео да пишем и, тек касније, сам сазнао да је Андрић, у ствари, управо нешто слично написао, и ја сам срећан због тога што су нам се мишљења подударила. Ја ћу вам, на крају, и завршити овај мој кратки увод читањем, дословце, тих речи које је Андрић казао, а рекао је: *Врло је вероватно да ће у будућности као прави писци остати само они који су умели да дају најбољу слику свога времена и људи и схватања у њему, и то, без обзира на сва пролазна схватања и тренутна расположења.* Дакле, то су Андрићеве речи које ја одиста нисам знао а држао сам се максиме која каже и коју сте малопре чули. Поновићу, на крају, да ако и једна књига остане у нашој, одиста богатој, националној књижевности од онога у шта сам уложио цео један живот,

ја ћу бити веома срећан, а вама још једном захваљујем што сте ме лепо, топло и људски примили и на овај начин, достојно обележили тај мој рад.

На крају бих замолио да примите једну моју књигу, јер не долази се без дара некога. Ја сам ову моју књигу донео, и поклонио, библиотеци, и написао сам следеће речи:

Читаоцима Народне библиотеке "Јефимија" у Трстенику, на дан гостовања 7. новембра 2003. године, с поштовањем и захвалношћу,

Младен Марков

Дејан Вукићевић

СЕЛЕКТИВНА БИБЛИОГРАФИЈА МЛАДЕНА МАРКОВА[1]

Моногрaфске пубикације

МАРКОВ, Младен

1. Немир трава / Младен Марков. — Б. м. : б. и., 1955]. — 40 стр. ; 15 цм
2. Hronika o zaboravljenom selu / Mladen Markov. — Sarajevo : Narodna prosvjeta, 1956. — 178 str. ; 20 cm. — Savremeni jugoslovenski roman ; 7)
3. Ravnica / Mladen Markov. — Sarajevo : Narodna prosvjeta, 1957. — 164 str. ; 20 cm. — Savremeni jugoslovenski roman ; 13)
   Mladen Markov: str. [167].
4. Ликвидација : повест о смрти / Младен Марков. — Панчево : Либертатеа, 1972. — 120 стр. ; 20 цм. — Прва књига ; 6)
5. Метровка : роман / Младен Марков. — Београд : Слово љубве, 1972. — 150 стр. ; 20 цм — (Савремени југословенски роман)
6. Шта са отаџбином? : прилог хроници Панчева / Младен Марков. — Панчево : Општински одбор Савеза

[1] Први део Библиографије рађен је по хронолошком принципу, како се обично раде персоналне библиографије, други по алфабетском принципу, због лакшег сналажења. Коришћени су ISBD (m) (International Standard Book Description (monography) и ISBD (cp) стандард (Међународни стандардни библиографски опис саставних делова). Осим у поглављу Монографске публикације, нису узимана у обзир сва издања, већ само једно. Јединице означене звездицом нису рађене de visu.

удружења бораца Народноослободилачког рата, 1972. — 453 стр. ; 20 цм
7. Банатски воз* / Младен Марков. — Београд : Просвета, 1973. — 232 стр. ; 20 цм
8. Жабљи скок* / Младен Марков. — Београд : Српска књижевна задруга, 1974. — 261 цм ; 20 цм. — (Савременик ; 10)
   Стр. 251–261: Приповетке Младена Маркова / Предраг Протић.
9. Смутное време. 1, Цар / Младен Марков. — Београд : Просвета, 1976. — 338 стр. ; 21 цм
10. Смутное време : роман. 2 : Књига од људске коже / Младен Марков. — Београд : Просвета, 1978. — 489 стр. ; 21 цм
11. Средње звоно* / Младен Марков. — Београд : Српска књижевна задруга, 1979. — XXXV, 222 стр. ; 19 цм. — (Српска књижевна задруга ; коло 72, књ. 481)
12. Krčma na plovnom putu : izbor pripovedaka / Mladen Markov. — Beograd : BIGZ, 1980. — 137 str. ; 18 cm. — (Džepna knjiga Beogradsko-grafičkog zavoda ; 80. Beletristika)
    Beleška o piscu: str. [139].
13. Истеривање бога : роман. Књ. 1, Увод у трагедију / Младен Марков. — Београд : Просвета, 1984. — 347 стр. ; 21 цм. — (Савремена проза)
    Тираж 3.000.
14. Истеривање бога : роман. Књ. 2, Сељачка трагедија / Младен Марков. — Београд : Просвета, 1984. — 349 стр. ; 21 цм. — (Савремена проза)
    Тираж 3.000.
15. Истеривање бога* / Младен Марков. — 2. изд. — Београд : Просвета, 1985. — 499 стр. ; 20 цм
    Тираж 4.000.
16. Bánáti vicinális : válogatott elbeszélések / Mladen Markov ; [fordította Szilágyi Károly, Poór Zsigmond]. — Budapest : Európa könyvkiadó, 1986. — 329 str. ; 21 cm
    Prevod dela: Banatski voz. — Str. 325–330: Utoszo / Predrag Stepanović.

17. Банатски воз ; Средње звоно : приповетке / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1986. — 394 стр. ; 22 цм. — (Изабрана дела Младена Маркова ; 3)
Тираж 4.000. — Речник мање познатих речи и локализама: стр. 383—394.
18. Жабљи скок : приповетке / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1986. — 262 стр. ; 22 цм. — (Изабрана дела Младена Маркова ; 4)
Тираж 4.000. — Речник мање познатих речи, локализама, немачких речи и осталих израза насталих за време окупације: стр. 249—262.
19. За одмор радног народа : три повести / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1986. — 267 стр. ; 21 цм
Тираж 3.000.
20. За одмор радног народа : три повести / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1986. —267 стр. ; 21 цм. — (Изабрана дела Младена Маркова; 7)
Тираж 4.000.
21. Истеривање бога I и II : роман / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1986. — 636 стр. ; 22 цм
Тираж 3.000. — Увод у трагедију: стр. 9—324. — Сељачка трагедија: стр. 329—636.
22. Истеривање бога I и II : роман / Младен Марков. — 3. изд. — Београд : Књижевне новине, 1986. — 636 стр. ; 22 цм. — (Изабрана дела Младена Маркова ; 5)
Тираж 4.000. — Увод у трагедију: стр. 9— 324. — Сељачка трагедија: стр. 329—636.
23. Равница : роман / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1986. — LXXV, 200 стр. ; 22 цм. — (Изабрана дела Младена Маркова ; књ. 1)
Тираж 4.000. — Стр. VII—LXXV: Панонска рапсодија Младена Маркова: предговор изабраним делима / Мирко Ђорђевић. — Стр. 181—201: Библиографија радова Младена Маркова / Силвија Ђурић, Славица Глишић.
24. Смутное време I, II : роман / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1986. — 715 стр. ; 22 цм. — (Изабрана дела Младена Маркова)

Тираж 4.000. — Речник мање познатих речи и локализама: стр. 703–[715].

25. Старци на селу : кратке приче / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1986. — 256 стр. ; 22 цм
Тираж 3.000.
26. Старци на селу : кратке приче / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1986. — 256 стр. ; 22 цм. — (Изабрана дела Младена Маркова ; књ. 6)
Тираж 4.000.
27. Starci na selu : kratke priče / Mladen Markov. — Gornji Milanovac : Dečje novine ; Priština : Jedinstvo, 1988. — 246 str. ; 21 cm
Tiraž 5.000.
28. Истеривање бога. 1 / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1989. — 324 стр. ; 20 цм. — (Изабрана дела ; 1)
Тираж 5.000. — Слика аутора и белешка о аутору и делу на кор.
29. Истеривање бога. 2 / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1989. — 316 стр. ; 20 цм. — (Изабрана дела ; 2)
Тираж 5.000. — Слика аутора и белешка о аутору и делу на кор.
30. Псеће гробље. 1 / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1990. — 237 стр. ; 21 цм. — (Изабрана дела ; 5)
Тираж 5.000. — Слика аутора и белешка о аутору и делу на омоту.
31. Псеће гробље. 2 / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1990. — 222 стр. ; 21 цм. — (Изабрана дела ; 6)
Тираж 5.000. — Слика аутора и белешка о аутору и делу на омоту.
32. Смутное време. 1 / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1990. — 291 стр. ; 21 цм. — (Изабрана дела ; 3)
Тираж 3.000.

33. Смутное време. 2 / Младен Марков. — Београд : Књижевне новине, 1990. — 428 стр. ; 21 цм. — (Изабрана дела ; 4)
    Тираж 3.000. — Речник мање познатих речи и локализама: стр. 415–427.
34. Банатски воз / Младен Марков. — Горњи Милановац : Дечје новине : Дечје новине, 1992. —231 стр. ; 20 цм
    Тираж 1.000. — Речник мање познатих речи и локализама: стр. 217– [232].
35. Банатски воз и друге приче : избор приповедака / Младен Марков. — Београд : BMG, 1995. — 271 стр. ; 20 цм. — (Изабрана дела)(Библиотека Изабрана дела)
    Тираж 1.000.
36. Псеће гробље / Младен Марков. — Београд : BMG, 1995. — 501 стр. ; 20 цм. — (Изабрана дела)(Библиотека Изабрана дела)
    Тираж 1.000.
37. Стање свести или Историја једне болести / Младен Марков. — Београд : BMG, 1995. — 215 стр. ; 20 цм. — (Изабрана дела)(Библиотека Изабрана дела)
    Тираж 1.000.
38. Укоп оца / Младен Марков. — Београд : Народна књига — Алфа, 2002. — 337 стр. ; 21 цм. — (Библиотека Алфа)
    Тираж 500. — Белешка о писцу: стр. [339].
39. Најлепше приче Младена Маркова / избор и предговор Васа Павковић. — Београд : Просвета, 2003. — 333 стр. ; 20 цм
    Тираж 1.000. — Стр. 5–8: Младен Марков — хроничар Баната.
40. Старци на селу : кратке приче / Младен Марков. — Београд : Народна књига — Алфа, 2003. — 303 стр. ; 22 цм. — (Библиотека Дело)
    Тираж 500. — Белешка о писцу: стр. [305].
41. Укоп оца* / Младен Марков. — 4. изд. — Београд : Народна књига — Алфа, 2003. — 337 стр. ; 21 цм. — (Библиотека Алфа)
    Тираж 500. — Белешка о писцу: стр. [339].

42. Ликвидација : повест о смрти / Младен Марков. — 1. изд. — Београд : Сквер, 2004. — 145 стр. ; 19 цм
Тираж 400.

Беседе

43. Јунаци и призори / Младен Марков. — Реч на додели Андрићеве награде.
У: Књижевност. — Год. 47, књ. 98, св. 8—10 (август—октобар 1992), стр. 1303—1305.
44. Болна књига / Младен Марков.
У: Књижевни магазин. — Год. 3, бр. 19—20 (2003), стр. 31.

Интервјуи

45. Сви смо изишли из Проклете авлије / Младен Марков.
У: Књижевна реч. — Год. 4, бр. 44 (8. новембар 1975), стр. 16.
46. Мој ход по тој земљи / Младен Марков ; разговор водила Анђелка Протић.
У: Политика експрес. — Год. 14, бр. 527 (16. јануар 1976).
47. Narodski car / Mladen Markov ; [razgovor vodio] Žika Lazić.
U: Duga. — God. 4 (32), br. 76 (22. januar 1977), str. 37, n. s.
48. Поднебље обликује човека / Младен Марков.
У: Дневник. — Год. 40, бр. 12370 (9. април 1981), стр. II—III.
49. Паори из резервне свеске / Младен Марков ; [разговор водио] Стеван Станић.
У: НИН. — Год. 35, бр. 1774 (31. XII 1984), стр. 36—37.
50. Писац као дужник / Младен Марков ; [разговор водио] Лука Мичета.
У: НИН. — Бр. 1944 (3. април 1988), стр. 32—33
51. Šta je ovde tema! / Mladen Markov ; [razgovor vodio] Slavko Lebedinski.
U: Borba. — God. 63, br. 149 (29. maj 1989), str. 9.

52. Тешки смо Европи / Младен Марков ; приредио Душан Величковић.
У: НИН. — Бр. 2130 (25. октобар 1991), стр. 38–42.
53. Дедови су појели унуке / Младен Марков ; [разговор водио] Лука Мичета.
У: НИН. — Бр. 2717 (23. 1. 2003), стр. 38–42.
54. Да нема мудрости и смрт би се срушила : нови лауреат Младен Марков и заблуда о небеској Србији / [разговор водио] Лазар Каурин.
У: Дневник. — Год. 61, бр. 20100 (26. јануар 2003), стр. 6.
55. Јунаци нашег доба / Младен Марков ; [разговор водила] Анђелка Цвијић.
У: Политика. — Год. 99, бр. 32052 (29. јануар 2003), стр. А17.

Радови о М. Маркову

АЛЕКСИЕВ, Ацо
56. Младен Марков: Хроника за заборавеното село* / Ацо Алексиев. — Приказ.
У: Разгледи. — Год. 4, бр. 5 (24. 2. 1957).
АНЂЕЛКОВИЋ, Мирјана
57. Помно ослушкивање прошлости / Мирјана Анђелковић. — Приказ: Смутное време.
У: Домети. — Бр. 10 (пролеће 1977), стр. 159–161.
БАБИНКА, Михал
58. Младићки велтшмерц Младена Маркова / Михаило Бабинка. — Приказ: Немир трава.
У: Дневник. — Год. 15, бр. 3463 (8. јануар 1956), стр. 8.
59. Hlasní hrdinovia, tiché fiaská / Michal Babinka. — Prikaz: Banatski voz.
U: Nový život. — God. 26, br. 1 (január–február1974), str. 89–91.
БАБИЋ, Сава
60. Nesigurna vremena / Sava Babić. — Prikaz: Smutnoe vreme 1.
U: Misao. — God. 3, br. 6 (51) (15. mart 1977), str. 13.

61. Nesigurna vremena / Sava Babić. — Prikaz: Smutnoe vreme 1.
U: U senci knjige / Sava Babić. — Irig : Srpska čitaonica i knjižnica, 1981. — Str. 69–71.

БАЛАН, Душан

62. Истеривање бога : двотомни роман Младена Маркова / Душан Балан. — Приказ.
У: Борба. — Год. 63, бр. 93 (3. април 1985), стр. 7.

БАНДИЋ, Милош И.

63. Откуп и додатак / Милош И. Бандић. — Приказ: Истеривање бога.
У: Политика. — Год. 82, бр. 25656 (9. март 1985), стр. 12

БИСКУПЉАНИН, Миле

64. М. Марков: Немир трава / М. Бискупљанин. — Приказ.
У: Панчевац. — Год. 4, бр. 152 (11. 11. 1955), стр. 4.

БЛЕЧИЋ, Милорад

65. Немири трава / Милорад Блечић. — Приказ: Немир трава.
У: Млада култура. — Год. 4, бр. 39 (24. новембар 1955), стр. [7].

БОГИЋЕВИЋ, Миодраг

66. Atmosfera okupiranog sela / Miodrag Bogičević. — Prikaz: Hronika o zaboravljenom selu.
U: Izraz. — God. 1, knj. 1 , br. 2 (februar 1957), str. 140–142.

ВИДЕНОВИЋ, Радомир

67. Ратне године и осуда зла / Радомир Виденовић. — Приказ: Жабљи скок.
У: Стварање. — Год. 31, бр. 5 (мај 1976), стр. 772–773.

ВИТЕЗОВИЋ, Милован

68. Младен Марков: Жабљи скок / Милован Витезовић. — Приказ.
У: Јеж. — Бр. 1884 (8. август 1975), стр. 4.

ВИТОШЕВИЋ, Драгиша

69. Једна нова нада нашег романа / Драгиша Витошевић. — Приказ: Хроника о заборављеном селу.
У: Војводина. — Год. 2, бр. 10 (октобар 1957), стр. 5.

70. Једна нова нада нашег романа / Драгиша Витошевић. — Приказ: Хроника о заборављеном селу.
U: Život. — God. 6, knj. 10, br. 9 (septembar 1957), str. 205–207.

ВЛАЈИЋ, Ђорђе

71. Младен Марков: Хроника о заборављеном селу / Ђорђе Влајић. — Приказ.
У: Панчевац. — Год. 6, бр. 214 (20. јануар 1957), стр. 5.
72. „Hronika o zaboravljenom selu" Mladena Markova / Đorđe Vlajić. — Prikaz.
U: Rukovet. — God. 2, br. 11–12 (novembar–decembar 1956), str. 608–609.

ВЛАТКОВИЋ, Драгољуб

73. Још једна хроника о заборављеном банатском селу / Драгољуб Влатковић. — Приказ: Равница.
У: Панчевац. — Год. 7, бр. 263 (1. 1. 1958), стр. 7.
74. Још једна хроника о заборављеном банатском селу / Драгољуб Влатковић. — Приказ: Равница.
У: Војводина. — Год. 2, бр. 12 (децембар 1957), стр. 5.

ГОЛИЈАНИН, Момчило

75. Искидана трака живота / Момчило Голијанин. — О Укопу оца.
У: Књижевне новине. — Год. 55, бр. 1084–1087 (15. јун — 15. август 2003), ср. 3.

ГРБИЋ, Душан

76. Mladen Markov: Ravnica / Dušan Grbić. — Prikaz.
У: Инвалидски лист. — Год. 34, бр. 2 (11. јануар 1958), стр. 7.
77. Mladen Markov: Hronika o zaboravljenom selu / D. Grbić. — Prikaz.
U: Invalidski list. — God. 34, br. 7 (16. februar 1957), str. 6.

ДАУТОВИЋ, Сава

78. Цазинска крајина године 1950 / Сава Даутовић. — О књизи Истеривање бога.
У: НИН. — Год. 37, бр. 1842 (20. 4. 1986), стр. 30–31.

ДЕЛИЋ, Јован

79. Како се месио хлеб / Јован Делић. — Приказ: Истеривање бога.

У: Политика. — Год. 81, бр. 25485 (15. септембар 1984), стр. 11.

ЂАЛИЋ, Милосав

80. Сага о жртвама стварања мита / Милосав Ђалић. — Приказ: Псеће гробље.
У: Багдала. — Год. 32, бр. 380–381 (новембар–децембар 1990), стр. 28–30.

ЂОРЂЕВИЋ, Мирко

81. Legenda o otkupu / Mirko Đorđević. — Prikaz: Isterivanje boga.
U: Savremenik. — God. 31, sv. 5 (maj 1985), str. 434–437.

82. Панонска литерарна хроника / Мирко Ђорђевић. — Приказ: Смутное време.
У: НИН. — Год. 29, бр. 1461 (7. јануар 1979), стр. 34.

ЂУРИЋ, Остоја

83. Историја као искушење писца / Остоја Ђурић. — Приказ: Смутное време.
У: Стварање. — Год. 32, бр. 10 (октобар 1977), стр. 1496–1498.

84. Priče urbanog senzibiliteta / Ostoja Đurić. — Prikaz: Banatski voz.
U: Život. — God. 23, knj. 45, br. 6 (jun 1974), str. 769–771.

85. Фолксдојчерска тема / Остоја Ђурић. — Приказ: Жабљи скок.
У: Летопис Матице српске. — Год. 151, књ. 415, св. 4 (април 1975), стр. 469–471.

ЕГЕРИЋ, Мирослав

86. Opori pripovedač Mladen Markov / Miroslav Egerić. — Prikaz: Srednje zvono.
U: Savremenik. — God. 27, knj. 53, sv. 1–2 (januar–februar 1981), str. 38–43.

ЖИВАНОВИЋ, Милан

87. Полупани живот(и) / Милан Живановић. — Приказ: Укоп оца.
У: Дневник. — Год. 61, бр. 20095 (21. јануар 2003), стр. 15.

ЗОРИЋ, Павле

88. Живот после смрти* / Павле Зорић. — Приказ: Ликвидација.
У: Књижевне новине. — Год. 24, бр. 418 (1. јул 1972).

ИВАНОВИЋ, Иван

89. Između pokušaja i ostvarenja / Ivan Ivanović. — Prikaz: Metrovka.
U: Savremenik. — God. 19, knj. 37, sv. 5 (maj 1973), str. 488—491.

90. Успешан повратак фабули / Иван Ивановић. — Приказ: Банатски воз.
У: Књижевне новине. — Год. 26, бр. 465 (16. јун 1974), стр. 4.

ИЛИЋ, Слађана

91. Бележење лоших животних тренутака / Слађана Илић. — Приказ: Укоп оца.
У: Златна греда. — Год. 3, бр. 17 (март 2003), стр. 63—64.

ЈАСТРЕБИЋ, Благоје

92. Од локалног до књижевног / Благоје Јастребић. — Приказ: Банатски воз.
У: Књижевна реч. — Год. 2, бр. 21 (децембар 1973), стр. 8.

ЈЕРЕМИЋ, Љубиша

93. Novo u starom : pripovetke Mladena Markova / Ljubiša Jeremić.
U: Proza novog stila / Ljubiša Jeremić. — Beograd : Prosveta, 1976. — Str. 272—275.

ЈОВАНОВ, Светислав

94. Убице и сведоци / Светислав Јованов. — Приказ: Смутное време.
У: Дневник. — Год. 35, бр. 10824 (19. децембар 1976), стр. 15.

ЈОВИЋ, Звездан

95. Хроника о заборављеном селу / Звездан Јовић. — Приказ.
У: Млада култура. — Год. 6, бр. 57 (25. IV 1957), стр. 7.

КАРАНОВИЋ, Зоја

96. Povodom romana Smutnoe vreme Mladena Markova / Zoja Karanović.
U: Književni bilten. — Br. 3 (decembar 1977), str. 15–16.

97. Смутное време Младена Маркова и усмена традиција* / Зоја Карановић.
У: Научни састанак слависта у Вукове дане. — Бр. 15/2 (1986), стр. 197–203.

КАСТРАТОВИЋ, Драгомир

98. Prvi izlet u prozu / Dragomir Kastratović. — Prikaz: Hronika o zaboravljenom selu.
U: Republika. — God. 13, br. 4 (1957), str. 31.

КОЉЕВИЋ, Светозар

99. Сахрана у наставцима / Светозар Кољевић. — Приказ: Укоп оца.
У: Летопис Матице српске. — Год. 179, књ. 471, св. 4 (април 2003), стр. 561–563.

КУЈУНЏИЋ, Миодраг

100. [Хроника о заборављеном селу]* / М. К. — Приказ.
У: Трибина. — Год. 4, бр. 147 (13. 1. 1957).

ЛАТУШИЊСКИ, Гжегож

101. Wypedzanie Boga Mladena Markova* / Grzegorz Layszuński.
U: Mieseiznik Literacki. — God. 20, br. 5 (223) (1985), str. 39–42.

ЛЕБЕДИНСКИ, Славко

102. Горки путници / Славко Лебедински. — Приказ: Банатски воз.
У: Борба. — Год. 52, бр. 345 (15. децембар 1973), стр. 8.

103. У процепу рата / Славко Лебедински. — Приказ: Жабљи скок.
У: Борба. — Год. 54, бр. 256 (20. септембар 1975), стр. 12.

МАКСИМОВИЋ, Миодраг

104. Младен Марков: Хроника о заборављеном селу / Миодраг Максимовић. — Приказ.
У: Политика. — Год. 53, бр. 15673 (28. децембар 1956), стр. 9.

МАРКОВИЋ, Миливоје

105. Seobe i deobe / Milivoje Marković.
U: Raskršća romana / Milivoje Marković. — Priština : Jedinstvo, 1982. — Str. 167–171.

МАРТИНОВ, Златоје

106. Велика метафора наших заблуда / Златоје Мартинов. — Приказ: Укоп оца.
У: Свеске. — Год. 14, бр. 67 (март 2003), стр. 138–140.

МАРЧЕТИЋ, Адријана

107. Ружни, прљави, зли / Адријана Марчетић. — Приказ: Укоп оца.
У: НИН. — Бр. 2719 (6. 2. 2003), стр. 47–48.

МИРКОВИЋ, Чедомир

108. Како савладати историју : *Смутное време* Младена Маркова / Чедомир Мирковић. — Приказ.
У: Под окриљем нечастивог / Чедомир Мирковић. — Београд : Дерета, 1995. — Стр. 170–174.

109. [Приказ]* / Чедомир Мирковић.
У: Једна деценија / Чедомир Мирковић. — Београд : Научна књига, 1981

110. Како савладати историју / Чедомир Мирковић. — О књизи Смутное време.
У: НИН. — Год. 17, бр. 1362 (13. фебруар 1977), стр. 34–35.

111. MLADEN Markov: Hronika o zaboravljenom selu / S. Đ. — Prikaz.
U: Književne novine. — God. 7, br. 31 (23. decembar 1956), str. 4.

НЕГРИШОРАЦ, Иван

112. Прича о губитнику / Иван Негришорац. — Приказ: Укоп оца.
У: Летопис Матице српске. — Год. 179, књ. 471, св. 4 (април 2003), стр. 564–569.

НЕДЕЉКОВИЋ, Драган

113. Панонски роман : историја и поезија у делу „Смутное време” / Драган Недељковић.
У: Дневник. — Год. 39, бр. 11949 (7. фебруар 1980), стр. VIII.

114. Паорска трагедија / Драган Недељковић. — Приказ: Истеривање бога 1.
У: НИН. — Год. 35, бр. 1756 (26. август 1984), стр. 37—39.

115. Врло значајно дело / Драган Недељковић. — Приказ: Истеривање бога 2.
У: НИН. — Год. 36, бр. 1780 (10. фебруар 1985), стр. 41.

116. Tri odlike proze Mladena Markova / Dragan Nedeljković.
U: Savremenik. — God. 27, knj. 53, sv. 1—2 (januar—februar 1981), str. 22—24.

НЕДИЋ, Марко

117. Приче о ратном времену / Марко Недић. — Приказ: Жабљи скок.
У: Политика. — Год. 72, бр. 22123 (10. мај 1975), стр. 14.

НИКОЛИЋ, Данило

118. Кратка шетња по светлости / Данило Николић. — Приказ: Ликвидација.
У: Дневник. — Год. 30, бр. 9184 (28. мај 1972), стр. 13.

НОВАКОВИЋ, Бошко

119. Од ликова до атмосфере у роману Смутное време / Бошко Новаковић.
У: Вихорно раздобље / Бошко Новаковић. — Нови Сад : Матица српска, 1985. — Стр. 323—334.

120. Od likova do atmosfere u romanu *Smutnoe vreme* / Boško Novaković.
U: Savremenik. — God. 27, knj. 53, sv. 1—2 (januar—februar 1981), str. 25—32.

ОБРАДОВИЋ, Славољуб

121. [Приказ]* / Славољуб Обрадовић. — О Старцима на селу.
У: Зрна / Славољуб Обрадовић. — Ниш : Удружење писаца Глас корена, 1988

ПЕЈОВИЋ, Александар

122. „Равница" Младена Маркова / Александар Пејовић. — (Два супротна мишљења)
У: Сусрети. — Год. 6, бр. 3 (1958), стр. 291—293.

ПЕНЧИЋ, Сава

123. „Равница” Младена Маркова / Сава Пенчић. — (Два супротна мишљења)
У: Сусрети. — Год. 6, бр. 3 (1958), стр. 293—295.

ПЕТКОВИЋ, Властимир

124. Свештеници и ратници / Властимир Петковић. — Приказ: Смутное време.
У: Књижевна реч. — Год. 6, бр. 73 (25. фебруар 1977), стр. 15.

ПЕТРОВИЋ, Бранислав

125. Tragična sudbina pojedinca u haosu rata / Branislav Petrović. — Prikaz: Žablji skok.
U: Front. — God. 31, br. 5 (861) (31. januar 1975), str. 32.

ПЕТРОВИЋ, П. С.

126. Младен Марков: Хроника о заборављеном селу / П. С. Петровић. — Приказ.
У: НИН. — Год. 7, бр. 322 (3. март 1957), стр. 11.

ПИЈАНОВИЋ, Петар

127. Сага о равници / Петар Пијановић.
У: НИН. — Бр. 2759 (13. 11. 2003), стр. 42—44.

128. Ужасно дуго падање / Петар Пијановић. — Приказ: Средње звоно.
У: Књижевне новине. — Год. 32, бр. 597 (12. јануар 1980), стр. 4.

ПОПОВИЋ, Богдан А.

129. Приповедачи / Богдан А. Поповић. — О књизи Жабљи скок.
У: НИН. — Год. 25, бр. 1253 (12. јануар 1975), стр. 31—32.

ПРОДАНОВИЋ, Остоја

130. Докле сеже Жабљи скок? / Остоја Продановић. — Приказ.
У: Омладинске новине. — Год. 3, бр. 65 (8. новембар 1975), стр. 13.

ПРОТИЋ, Анђелка

131. Неспоразум / Анђелка Протић. — Приказ: Средње звоно.
У: Политика експрес. — Год.18, бр. 5689 (8. јануар 1980), стр. 12.

ПРОТИЋ, Предраг

132. Историја једног живота / Предраг Протић. — Приказ: Ликвидација.
У: Илустрована политика. — Год. 15, бр. 730 (31. X 1972), стр. 63.

133. Суморна времена / Предраг Протић. — Приказ: Псеће гробље.
У: Борба. — Год. 69, бр. 250 (6. септембар 1990), стр. 8.

134. Stara dobra pripovetka / Predrag Protić. — Prikaz: Banatski voz.
U: Savremenik. — God. 20, knj. 39, sv. 1 (januar 1974), str. 72–74.

135. Istorijski roman Mladena Markova / Predrag Protić. — Prikaz: Smutnoe vreme.
U: Savremenik. — God. 23, knj. 45, sv. 5 (maj 1977), str. 471–473.

136. Knjiga o povesti i ljudskoj sudbini / Predrag Protić. — Prikaz: Smutnoe vreme.
U: Savremenik. — God. 25, knj. 49, sv. 1–2 (januar–februar 1979), str. 121–125.

137. Nekoliko karakterističnih situacija / Predrag Protić.
U: Savremenik. — God. 27, knj. 53, sv. 1–2 (januar–februar 1981), str. 33–37.

ПУВАЧИЋ, Душан

138. Смрт тела и душе / Душан Пувачић. — Приказ: Ликвидација.
У: НИН. — Год. 22, бр. 1120 (25. јун 1972), стр. 48–49.

ПУТНИК, Радомир

139. Афирмација моралних начела / Радомир Путник. — Приказ: За одмор радног народа.
У: Летопис Матице српске. — Год. 163, књ. 439, св. 6 (јун 1987), стр. 946–948.

РАДОЈЧИЋ, Мирјана

140. Rat kao iskušenje čovekove ljudskosti / Mirjana Radojčić. — Prikaz: Žablji skok.
U: Delo (Beograd). — God. 22, knj. 22, br. 4 (april 1976), str. 120–121.

РАЦКОВ, Иванка

141. Vučje doba iz daleke prošlosti / Ivanka Rackov. — Prikaz: Smutnoe vreme.
U: Rukovet. — God. 23, knj. 45, br. 3–4 (mart–april 1977), str. 261–263.

РИСТАНОВИЋ, Цвијетин

142. Ravnica Mladena Markova / Cvijetin Ristanović. — Prikaz.
U: Brazde. — God. 1, br. 1 (januar 1960), str. 6.

СРЕЋКОВИЋ, Милутин

143. Ideja u neprekidnom rojenju / Milutin Srećković.
U: Savremenik. — God. 27, knj. 53, sv. 1–2 (januar–februar 1981), str. 44–57.

144. Маштовита многозначност / Милутин Срећковић. — Приказ: Смутное време 1.
У: Борба. — Год. 55, бр. 130 (14. мај 1977), стр. 12.

145. Маштовита многозначност / Милутин Срећковић. — Приказ: Смутное време 1.
У: Наслови и значења / Милутин Срећковић. — Крагујевац : Светлост, 1980. — Стр. 72–75.

146. Револуција и сотерологија : (о неким елементима поетике М. Маркова) / Милутин Срећковић.
У: Повеља. — Год. 17, бр. 3–4 (1987), стр. 43–57.

147. Роман о слободи и судбини / Милутин Срећковић. — Приказ: Смутное време 2.
У: Наслови и значења / Милутин Срећковић. — Крагујевац : Светлост, 1980. — Стр. 76–78.

148. У метежном времену / Милутин Срећковић. — Приказ: Смутное време 2.
У: Борба. — Год. 58, бр. 11 (13. јануар 1979), стр. 12.

ТАМАШ, Јулијан

149. Obrnuti socijalistički realizam / Tamaš Julijan. — Prikaz: Isterivanje boga.
U: Darovi moje braće / Julijan Tamaš. — Nikšić : Univerzitetska riječ ; Titov Vrbas : Narodna biblioteka, 1990. — Str. 76–79.

150. Обрнути социјалистички реализам / Јулијан Тамаш. — Приказ: Истеривање бога.
У: Летопис Матице српске. — Год. 161, књ. 436, св. 5 (новембар 1985), стр. 629–632.

ТЕОФИЛОВИЋ, Витомир

151. Вечна прича о родитељима и остатку света : роман-прича и роман-есеј / Витомир Теофиловић. — О Укопу оца.
У: Наш траг. — Год. 10, бр. 4 (2003), стр. 209—212.

ТЕРЕК, Никола

152. Литература истинитија од историје / Н. [Никола] Терек.
У: Дневник. — Год. 61, бр. 20120 (15. фебруар 2003), стр. 13.

ТИМЧЕНКО, Николај

153. Legenda i istina u pripovetkama Mladena Markova / Nikolaj Timčenko.
U: Savremenik. — God. 27, knj. 53, sv. 1—2 (januar—februar 1981), str. 67—71.

ТРИЈИЋ, Весна

154. Огледање / Весна Тријић. — Приказ: Укоп оца.
У: Књижевни лист. — Год. 2, бр. 9—10 (1. април —1. мај 2003), стр. 7.

ТРИФКОВИЋ, Ристо

155. Младен Марков: Хроника о заборављеном селу / Ристо Трифковић. — Приказ.
У: Летопис Матице српске. — Год. 133, књ. 379, св. 3 (март 1957), стр. 269—270.

156. Mladen Markov: Ravnica / Risto Trifković. — Prikaz.
U: Izraz. — God. 2, knj. 3, br. 1 (januar 1958), str. 62—64.

ЋОСОВИЋ, Стево

157. Istorijska svjedočenja / Stevo Ćosović. — Prikaz: Smutnoe vreme.
U: Oslobođenje. — God. 33, br. 10362 (9. april 1977), str. 5.

ХАЈДУКОВИЋ, Божур

158. Rat kao buđenje zla / Božur Hajduković. — O Žabljem skoku.
U: Iskušenja kritičkog pristupa / Božur Hajduković. — Beograd : Književne novine, 1986. — Str. 208—211.

159. Зло у људима / Младен Марков. — Приказ: Жабљи скок.
У: Књижевна реч. — Год. 4, бр. 44 (8. 11. 1975), стр. 14.

ХОРВАТ, Матијаш

160. Történelmi indiszkréciók / Mátyás Horváth. — Prikaz: Banatski voz.
U: Űzenet. — God. 17, br. 9 (septembar 1987), str. 620—623.

ЧУКА, Золтан

161. Jugoszlávaiai Körkép* / Csuka Zoltan.
U: Jelenhor. — God. 19, br. 2 (1976), str. 167—171.

ШАПОЊА, Ненад

162. О трагичном и обичном / Ненад Шапоња. — Приказ: Укоп оца.
У: Политика. — Год. 99, бр. 32062 (8. фебруар 2003), стр. Б5.

ШЕХОВИЋ, М.

163. Адолф и Адолфина / М. Шеховић. — О ТВ драми Слатка служба Адолфине Фроман.
У: Политика експрес. — Год. 22, бр. 7434 (14. новембар 1984), стр. 19.

ШОП, Иван

164. Le destin de l'individu* / Ivan Šop ; trad. Pascale Delpech. — Prikaz: Smutnoe vreme.
U: Relations. — Br. 2 (1977), str. 95—97.

165. Destiny of an individual* / Ivan Šop ; transl. Svetlana Gligorijević. — Prikaz: Smutnoe vreme.
U: Relations. — Br. 2 (1977), str. 95—97.

166. Историјска синтеза / Иван Шоп. — Приказ: Смутное време 1.
У: Књижевне новине. — Год. 28, бр. 523 (16. новембар 1976), стр. 8.

167. Књижевна слика Баната / Иван Шоп.
У: Књижевне новине. — Год. 27, бр. 497 (16. октобар 1975), стр. 7.

168. Nove pripovetke Mladena Markova / Ivan Šop. — Prikaz: Žablji skok.
U: Savremenik. — God. 20, knj. 40, sv. 12 (decembar 1974), str. 1121—1122.

ШОП, Љиљана

169. Сага о трпљењу или Време истеривања богова / Љиљана Шоп. — Приказ: Истеривање бога.

У: Књижевна реч. — Год. 15, бр. 273 (25. II 1986), стр. 23.

170. Vreme isterivanja bogova / Ljiljana Šop.
U: Reporter. — God. 20, br. 906 (26. VII — 2. VIII 1984), str. 9.

171. Нова проза Младена Маркова / Љиљана Шоп. — Приказ: Жабљи скок.
У: Багдала. — Год. 17, бр. 191 (фебруар 1975), стр. 14—15.

172. Osećanje straha u romanu Likvidacija / Ljiljana Šop.
U: Savremenik. — God. 27, knj. 53, sv. 1—2 (januar—februar 1981), str. 58—66.

173. Повратак и тријумф романа : историјски романи — обележје овогодишње књижевне сезоне / Љиљана Шоп.
У: Књижевне новине. — Год. 30, бр. 573 (23. децембар 1978), стр. 3.

174. Prostor i vreme zla / Ljiljana Šop. — Prikaz: Srednje zvono.
U: Savremenik. — God. 26, knj. 51, sv. 5 (maj 1980), str. 358—363.

175. Роман личности или психолошко-филозофски трактат о смутним временима / Љиљана Шоп. — Приказ: Смутное време.
У: Летопис Матице српске. — Год. 155, књ. 424, св. 1—2 (јул—август 1979), стр. 424—431.

176. Утваре и недужне жртве / Љиљана Шоп. — Приказ: Средње звоно.
У: Борба. — Год. 58, бр. 45 (16. фебруар 1980), стр. 10.

ШТЕФАН, Флорика

177. Младен Марков и политократија / Флорика Штефан.
У: Благо у мојој души / Флорика Штефан. — Нови Сад : Матица српска, 1997. — Стр. 18—20.

СЕЛО
У
САВРЕМЕНОЈ
СРПСКОЈ
ПРОЗИ

Милош Петровић

КА ТЕМИ СЕЛА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Свој рани роман, „стрижице пера“ (рекао би Скерлић), Младен Марков је назвао *Хроником о заборављеном селу*. Улећем у хотимичну асоцијацију: *Савремена српска проза* се тек на 20. заседању сетила теме села иако је подручје Западне Мораве, Расине, Гоча, Гледића и Копаоника у највећој мери подручје сеоског света. Иако су у том свету писали и Душан Радић (наставља између два рата нашу сеоску приповетку и најављује романе о селу), и Добрица Ћосић, и Милосав Ђалић. Имали смо за нашим *Округлим столом* и тему бекства из тескобе, и критичаре као приповедаче, и медије али нисмо имали тему села.

У савременој српској прози тема села је веома присутна. Убрзо после рата Бранко Ћопић излази са романом *Пролом* (1952), *Доживљајима Николетине Бурсаћа* (1956), а касније, 1970, са врхунцем своје прозе *Баштом сузе боје*. Владан Десница 1951. године у *Зимском љетовању* на нов начин наставља стару тему из XIX века о супротности града и села. У време бомбардовања Задра избегли грађани су доживели жесток реванш сељака. Исте године Ћамил Сијарић у роману *Бихорци* открива санџачко село.

Друга послератна генерација приповедача креће са Бранком В. Радичевићем, који је добрим делом своје прозе и поезије везан за српско село (*Сељаци, Плава линија живота, Сујеверице* и друге приче). Драгослав Михајловић 1975. године излази са ремек делом *Петријин венац*. Приповетке Младена Маркова (*Банатски воз* 1979. године, *Жабљи скок, Старци на селу* 1986., романи *Истеривање Бога* 1984., *Псеће гробље* 1990.).

Ту су даље: Живојин Павловић (*Лапот* 1992), Данко Поповић са *Књигом о Милутину,* Жика Лазић са *Вашаром,* Иван Ивановић са *Аризанима.* Један низ писаца треће генерације је окренут селу: Мома Димић, Мирослав Јосић Вишњић, Ђуро Дамјановић, Бранко Летић, Милосав Ђалић, Радослав Братић, Радован Бели Марковић, Јован Радуловић...

Издвојићу неколико индикација за дијалог о теми села. У романескној грађевини Добрице Ћосића видна је дуга вертикала патње нашег села и сељака, почев од успомена преровске породице Катић на тегобном животу надничара и сиротиње до сељачке војске у Првом великом светском рату и спаљивања цркве и сељака у Другом великом рату. Посебан је случај Гвоздена, трагичног јунака означеног као колебљивца, што би требало да буде интегрални део менталне структуре српског сељака. Међутим, трагична кривица Гвозденова је што је сељак и што као такав шире и хуманије гледа на страдалнички положај села. Његов став – да село неће излагати насиљу окупатора по сваку цену – можемо данас хладне главе етички процењивати; и са позиције *национа,* разуме се. У *Открићу,* најбољој деоници *Деоба,* трагични јунак је село Трнава, које окупатор спаљује, а сељаке затвара у цркву коју минира. У форми великог ораторија, у којем главну реч има хор, Ћосић је написао сјајне странице о теми насилне смрти. У *Коренима* Ћосић открива трагику села у судару са историјским силама. Моравски кнез Аћим Катић, са снагом и крвљу хајдука, велики је губитник; Вукашин Катић је сељак одметнут у господу, а Ђорђе Катић је сав у мучењу себе пупчаном везаношћу за земљу, њиву, за моје.

Када је реч о селу у суровом историјском времену, још је значајнији Ћосићев роман *Време смрти,* и то у првом реду по заузимању става према стереотипима у тумачењу народне историје. Обраћајући се у Мионици официрима, Живојин Мишић је децидан: „Не заборавите док сарађујете са мном: наша је војска *сељачка* (подвукао МП). Она брани дом и децу. Она ради за опстанак и живот. За тај циљ српска војска све може и све сме. Али и

њена команда мора тачно да зна шта тој народној (сељачкој) војсци не сме да нареди. Мислим да до краја рата немам ништа важније да вам кажем.“ А после протеривања аустроугарске војске преко Дрине и Саве војвода Мишић је своме посилном, Драгутину, признао да је победу извојевала сељачка војска.

Посредством својих приповедача, херцеговачко село Радослава Братића нуди *хиљаду прича.* Братићеви приповедачи промовисали су село Биш у средиште наше планете. И неке библијске личности су Бишани. Аполонова мајка породила се у Бишу. Бог рата и његов оружар највише су боравили у овом селу. Грчки митови и наши национални митови везани су за херцеговачко село. Бишански универзум са својим јауцима – па то је читаво човечанство, рекао би Бекетов Естрагон: *За познавање човечанства није потребно познавати цело човечанство. Доста је упознати, добро, и једну фамилију* – поставио је Црњански једну Квинтилијанову мисао у прве редове *Романа о Лондону*. Проза Радослава Братића привлачи мисаоном енергијом коју бисмо могли означити песимизмом виталне патње. Братићево село није у кругу оптимистичке приче, већ у кругу виталне патње.

За нашу тему слободан сам да узмем као индикативан и роман *Аризани* Ивана Ивановића. Писац је сажимао збивања од 1941. до 1970. на породицу Аризановић из јужноморавског села Дољевца. Чланови ове породице имали би миран живот да нису наишли ратни и послератни догађаји који их савијају и ломе. Отац породице Тома Аризан бременит је животним искуством. Формула његове филозофије живљења могла би гласити: буди оно што јеси - сељак! Везан си за земљу, ради и унапређуј имање, избегавај сударе, битке и величине, јер ћеш тако сачувати и имање и себе. Очеву *филозофију* следи његов син Санда Аризан, који избегава заробљеништво после априлског рата, вешто се креће између четника и партизана да не припада никоме до свом оцу и њиви. Прича о Санди Аризану у ствари је прича о човеку који једино воли да буде сељак. Тај сељак је мучен

откупом, сељачким радним задругама и големим порезима, те се породица свела на једно зрно, на Санду. Татко му је умро, млађи брат тече официрску каријеру на Новом Београду и стално потражује и продаје делове имања, сестре су отишле у друге куће (једна за бившег четника, друга за бившег партизана), а син Мићко, гастарбајтер, у Дољевац долази белом лимузином са женом Немицом.

Као што одбацује стереотипе који игноришу стварност, Иван Ивановић избегава стереотип и у уметничком поступку. Наиме, Санда Аризан причу о себи, јужноморавском сељаку, узалудно казује своме коњу Цветку. Међутим, Сандина прича не би била убедљива, чак би исцурила да није ухваћена говором јужноморавског села и да није веселост слике грађена на подлози горког и мучног. Као што је Драгослав Михаиловић показао да се косовско – ресавски дијалекат може изванредно употребити у естетске сврхе, такође је јужноморавски говор искористио Иван Ивановић да главног јунака осветљава његовим језиком.

Пакашницу, своју Аракатаку, Милосав Ђалић је интензивно поставио у роману *Ђавољи пепео,* који се завршава веродостојним записом о овом селу кречара. На кречарској земљи живот и настаје и нестаје. Ветар засипа њене људе белом кречном прашином од дечијих игара до смрти. Завичај их свагда зове, били у Паризу или Торонту, да се сједине са белим прахом, са ђавољим пепелом. Роман је компонован као три исповести о нестајању кречарске породице Димитријевић из Пакашнице. Три лика сећају се своје прошлости, болују своју садашњост, уморени су безнађем. Сељанка Мара лежи на самртничкој постељи и у мислима преврће свој промашени живот (трстенички говор); над Мариним узглављем стоји кречар Младен, њен брат, логораш из Маутхаузена; њихов брат Христивоје, доктор психијатрије у Паризу, оболео је од носталгије за завичајем из којег је побегао; бела бољка га вуче натраг, он и у париским ноћима крај Сене види Мораву, осећа топлоту и мирис кречног праха, ђавољег пепела. „То су“, истакао је у својој рецензији

професор Рашко Димитријевић, „три менталитета, три виђења, три сродности по осећањима, а све остало различито. Те три перспективе посматрања највећа је драж романа, који је написан са познавањем сеоских људи...“

За Радована Белог Марковића, о чијој се прози подробно говорило прошле године, истакнуто је у свим излагањима да су Горња и Доња Псача један *мито-поетски простор,* да *колубарски крај* у његовој причи, по препоруци Михајла Пантића, треба ставити под наводнике, да је свет *лајковачког мнимог литерате* увек и једино само у језику.

Роман Јанка Вујиновића *Вучји накот* (не наводим га у равноправном естетском третману) хвата подрињско село Курјаци после 1945. године. Такозвана народна власт организује хајку на вукове, али хајка не успева јер су сељани такође вучји накот. Не успева ни зато што су ударили на свог тотемског претка (по Чајкановићу). А и председник Месног одбора власти је од Вукојевића, а писац опет од Вујиновића. Подрињско село је насликано тамним бојама упркос хуморно-ироничном освежавању приповедања.

Критика је Јована Радуловића дочекала, већ са *Илиништаком,* збирком од шест приповедака, 1978. а још више, са *Голубњачом,* збирком од осам приповедака, 1980., као зрелог писца који наставља сјајне приповедаче из српске Далмације какви су Симо Матавуљ, Иво Ћипико и Владан Десница. У *Голубњачи* оригиналност Радуловићевог приповедачког поступка је у виђењу страдања села и народа у ратним и поратним годинама из детињег угла, тачније из угла малог приповедача који као фиктивна особа припада свету прича. *Језа од голубњача,* како је писао Станко Кораћ, *од суровости лица другог човјека који је ту поред нас,* постала је у српској Далмацији трагична реалност. У прозној згради Јована Радуловића доминантна је дуга вертикала патње српског народа у Далмацији, патња коју писац хвата у периоду од 100 година. У роману *Прошао живот* сто година двеју породица, Мочивун и Пространи, Радуловић баца у

историјски контекст и у простор свога завичаја. После два поколења, са последњим ратом нестале су обе породице. А из српске Далмације нестао је и један народ.

Милован Данојлић је у роману *Ослободиоци и издајници* сажимањем збивања на село Кривићи, покрај Београда, и на једну сеоску породицу, оживео српско село, његов менталитет, његов ненадокнадиви, духовити коментар дихотомије: ослободилац-издајник. Извлачењем збивања из временских склоништа писац сажима и време, те нам се историја показује као понављање зла, страдања и патње, што је кључна идеја савремене српске прозе о српском селу. Пред нама су увек једни исти људи јер их зближава патња. У роману *Балада о сиромашīиву* велико уживање пружа Данојлићев блистави српски језик отварањем богатих видика села и завичаја, који може бити као сиромашно детињство, као рана младост и наш чврсти ослонац.

Младен Марков

ЗАБЕЛЕШКА О СЕЉУ

Прво: писци махом не живе више на селу. Друго: постоји бојазан да их уколико се баве животом сељака, сем ако не постану Шолохов, прогласе сељачким писцем а та етикета дође као кад некоме ко у *фином* друштву истрчи с нечим неуобичајеним, кажу: ћути, сељачино! Треће: сељаци, каже један постмодерниста, много туку животиње што је природно јер немају никог нижег испод себе, хоће рећи да су на предзадњој лествици живих бића на планети Земља. Рајмонда, Балзака и Игоа још немамо. Тако, дакле, тема села или боље речено писање о селу у српској литератури, вишеструко је опасно како за писца, тако и за читаоца, а и за критичара. О читаоцу и не треба говорити јер их је већина одгмизала у град па би им сећање на порекло само снизило тешко стечени рејтинг. Већина књижевних критичара рођена је у граду, тако да је рискантно упуштати се у оцену неког дела чије саставне ћелије и не познају, што је поштено са њихове стране кад забатаљују писање о поменутим темама. Стога критичари најчешће и избегавају да тумаче дела која пишу о сељацима што је, опет, лоше највише за литературу. Ипак, чини ми се, најлошије је за писца који изричито упражњава ту тематику. О књигама које пишу о сељацима новине често не донесу ни вест да су објављене.

Стога ћу се послужити једном опаском Иве Андрића који је рекао да ако новине, у данашње време, не донесу вест да је књига објављена, она као и да није изишла. Данас су се времена, додуше, мало изменила па бих ја, с обзиром на квантитет објављених књига, додао овој Андрићевој реченици и: ...Уколико не буде приказана књига од стране истински вредних критичара.

Својевремено, Бранка Ћопића сматрали су сељачким писцем. Та квалификација, да је сеоски писац, али са ружним набојем као нечим нижим, неинтелектуалним,

пошто сељак само бекне, кмекне, природно, није била тачна, али попримала је пежоративне облике и вукла исто такве констатације. Ћопића то није љутило. Он је умео да одбруси. Уколико узмемо њега као пример, његово дело додуше, видећемо најбоље разлику између урбаног и сеоског живота. Звали су га сеоским а био је писац и урбаног сензибилитета. Но, ово што сам изрекао више је увод у атмосферу која и данас помало одише тим мирисом јер се и сада могу чути поделе а истог часа и оцене у сличном стилу: урбана и сеоска проза залепљено одмах иза реалистичког или пост-модернистичког опредељења. За објашњавање овакве једне поделе било би потребно мало више времена и за сада ћемо је оставити само као један од рукаваца речене теме. Хтео сам рећи да одавно нисам читао приказ неке књиге који би почињао са *Ово је добра књиīа,* или *Ова књиīа је лоша.* Стално се увија.

Али требало би, можда, дотакнути нешто што би било супротно од сеоског. Село у Београду, на пример, и растурање урбанизације од стране нецивилизованих досељеника у урбане средине. Ако бисмо набрајали теме, могли бисмо рећи и нешто о посељачењу града, али у пежоративном смислу, мислећи при том на доношење у град лоших обичаја и разбукталост неурбаних навика у градска језгра. Критичари урбаног сензибилитета морали би разлучивати наведене разлике.

То је тек назнака. Тема коју су домаћини, љубазни, цивилизовани и литерарно образовани Трстеничани из Библиотеке *Јефимија* који су, ево већ двадесет година организовали разговоре *Срīска īроза,* ове године погодили су давно ишчекивану мету: село у српској литератури. По мом мишљењу, њу је требало много раније издигнути на виши ниво.

Упознајмо најпре истину. Села су пуста. Школе у селима непопуњене. Готово у целој Србији продају се куће за багателу а у градовима на сваком углу је све више перача ветробранског стакла, људи, жена и деце који пружају длан за бакшиш. Градови се све више претварају у села по свим лошим карактеристикама, почев од

архитектонског до медицинског нереда. Шта је сад ту урбана, а шта сеоска проза? Исто је у Банату а исто и на Власинском језеру где је човек нудио кућу и имање - забадава. У Банату су куће, додуше, мало скупље – могу се купити на часну реч, а хектар земље за хиљаду евра. Зашто избеглице неће у Војводину и у села већ сви хрле у градове? Неко ће рећи – није то књижевна тема. А ја мислим да јесте. Политичка? А зашто да не! Да ли је Гинтер Грас аполитичан? Шта је *Лимени добош*? Шта *Раков ход*? Које теме третира савремена руска проза? О чему пише Валентин Распутин? Бекство од такозваних политичких тема само је један вид кукавичлука и конформизма интелектуалаца, нешто слично гомилању ветеринара по градским приватним ветеринарским амбулантама где лече кучиће и мачиће. Са тим сјајним хуманим занимањем џабалебаре по градским бироима рада док по сеоским станицама стоку *инфују* приучени болничари који су нешто знања из ветерине стекли као носачи торби у војним станицама па тако постали тираци. Немам ништа против кућних љубимаца али превише је *тираца* по градовима где, ипак, нема толико стоке. Својевремено, кад сам написао књигу приповедака *Старци на селу,* неки од критичара сматрали су да су многе теме анегдотске а сад, толико година после тога, држе да је књига била визионарска. Не бих се тиме хвалисао. Волео бих више да су они први били у праву.

Село, кажемо. И они мало бољи зналци литературе одмах мисле на Милована Глишића и Јанка Веселиновића, наше сјајне писце из периода раног реализма који су постали синоними лоше литературе у есејима извесних књижевних критичара *што преучише,* како би рекао Мирослав Максимовић Макс. Неки иду и даље у минимизирању тако да на сам помен сеоске тематике сврставају дело у нижи ранг. А не знају да се и у селима младићи и девојке већ *фиксају*. Нажалост. Нестале су, господо, разлике између села и града. Можда се ту и тамо виде само шавови. Прилаз овој теми мора бити опрезан. У страхотама наших историјских збивања (а историја, и то она права! код нас још тече), бар писцима, уколико нису

конформисти, не би требало да буде досадно. Та је трпеза, на несрећу, још препуна сировог и свежег људског меса. Треба мало само загребати и одмах ће шикнути врела крв сећања на дане кад је захтевано да буду патриоте. Ко најчешће? Сељаци. Јер они су једини спавали код куће а позивари по селима су знали и ко су им и ујаци и тетке. Треба поново узети у руке Андрића.

А иначе, ја мислим да ми Европу нећемо (у литерарном смислу) освојити копирањем Куеља или Ека. Свет хоће да види литерарни Балкан, наш тон, да чује звук наше жице и омирише дах ове земље ако ни због чега другог, оно барем ради географских разлика. Али мисао му остаје замагљена од превода пријатељских, буразерских књига па кад Немац узме Србина да чита, он најчешће каже: Ако је ово што нуде њихово најбоље – не треба нам више. Претпоставља се да једна земља (буквално језик) кад се представља другој, износи најбоље. Код нас није тако. Народски речено, ко је ближе сиси, тај често и пресиса.

Село, дакле, у литератури захтева нов прилаз, нову студију јер је израстао један другачији, модернији сељак. Он је попримио неке особине које није имао а истовремено је у град извезао више лошег него доброг материјала. Као кад се неопрезно укрсте две различите врсте риба. Налазимо се као нација већ у близини Тарабићеве шљиве. Страхујем да не уђемо у њену сенку.

Радован Бели Марковић

СЕЉАК

Све теже је, кажу, наићи на сељака који не би поцрвенео када би сазнао да је његов живот, као грађа, примамио неког писца.

И, најпосле, постоји ли савремени роман, макар и као изразити пример за *истрошеност жанра,* којег би неки сељак у два читања просто *прогутао*?

То јест: Постоје ли, данас, сељаци, или је о сељацима сва писанија само деветнаестог века некакав проблесак?

Има ли сељака на списку пренумераната за *Коло Српске књижевне задруге*? Походе ли сељаци бање због летњих књижевних разговора, или због *целителне воде*? Врњци или Матаруге? Да ли се икада у икојем селу у Србији заметнула књижевна свађа? Иду ли сељаци у позориште? Не иду. Зашто, онда, у селима модистице отварају дућане и у њима нуде прилично отмене и лепе хаљине, гдешто и шешире по последњој моди? Да ли у неком селу неки старац ноћу пази на ватру, док с овог и оног света ветрови хује у оџаку, или се може узети да тај и такав старац, нагревајући леђа крај радијатора, полуотворених уста блажено хрче, пресићен бесрамним сликама са телевизије? Мисле ли сељаци, уколико још постоје, боље о својим мртвима него о живима?

Да ли је у српској приповедној књижевности већ описана старица која на рубу шуме живи од ораха и од небеског плаветнила? И ти сељачки шарајтови, набрекли кожни новчаници, у којима су само квите и судски позиви, а оретко готових новаца... Доктор Радић (писац врњачки који је некоћ сељаке и лечио, а не само писао о њима!), би ли зачуђен био, кад би познао да су сељацима, другом половином прошлог века, у историјском сну отшумеле душе? шта ли би на ово казали дејствујући српски списатељи: Милица Новковић, Добрица Ћосић, Младен

Марков, Милован Данојлић, Данко Поповић, Иван Ивановић, Бранко Летић, Ђуро Дамјановић, Милосав Ђалић, Стојан Срдић, Живојин Николић...

Има ли, још, сељак, као сељак, приступ у историју, или му је Творац одавно пришапнуо: *Био си, ниси више* – што би, у просторима песничке слободе, сељак као сељак, могао чути, у нешто друкчијем облику, и од Хазара који су, такође, били и нису више...

А сељак у болници? Тола Манојловић, или Црни Владимир? И да ли Радисав с коца залази, гдекад, у будућност?

Српски списатељи, набеђивани, одувек, за присвајање туђе својине, јесу ли, и од расељачених сељака, присвојили нешто, или постоји неки усмени споразум да се ћути о томе?

Јесу ли или нису испричане све приче из српске Вандеје, или се сељачка епопеја још одупире својој довршености? Сањају ли сељаци разводнике страже, партајичне прваке, Вула Пупавца, каматника Узловића, војводу Мишића, Дражу-Николу, *хозну-дозну, хубу-судбу,* или у сновима граде у магли куле и Леђан-градове; будећи се, и на почетку овог века, са зарђалим *јексером* у пети – с тим што је сваки трећи сељак готов да изјави: *Окрени-обрни, ’беш га у ’пе, од Тито бољег краља нисмо имали!*

Како је сељак, од Бога замешен као свој човек, погубио, добом и светом, својство и зашто сељаку једна рука украде оно што му друга стави у џеп? О рукама се ради, тамо његовим... Да, о обе!

Сељак, с пустим повоцем – мислећ на кравицу коју је *однело на вагу* – и пометен колико је то одувек био: *Идеш ли, роде,* док му се понад главе надгракују вране... А Онај иза каце: ко о чему, он о чеповима...

Знамо: сељак се комотно осећа у прози, али: како ли би му било у неком сонету?

Луда једна намисао: Симка и Петрарка. Самошани и госпоствени Дучић. Петрија и Пушкин. Аризани и Гете, или је сељак беспризивно осуђен на доживотно *издржавање функције* потлаченог мноштва у раскуканом десетерцу?

Зашто, а увек пред полом, сељачку руљу називају поштованим народом?

Сељак, као социјална чињеница и књижевни јунак – en masse et per capito: у сеобама и деобама, као цивилни ринфуз и сижејна споредност – са својим праунуком, морти аскурђелом, писцем, који једини има *потпуни преглед збивања*... Ех, туго!

У речницима да ли су похрањене речи којима би сељак сам себе могао портретисати, „до у сами корен“, или се те речи, кадшто, и с телевизије могу зачути, док се такозваном *бирачком телу* (... телу, зашто не духу?) шлихтају они који – свако мало помињући хлеб - глас *х* предострожно изостављају?

Историографија и књижевност. Постмодерна и посредована духовност. Српске Георгике, где су? А Макондо... А Макондо? Манимо, сад, млако пиво и предграђе Рашке ли, Крагујевца ли; можда шапца-Лапца, јали Осечине према месечини...

Памти ли се да је неки сељак затражио отпуст из држављанства? Да ли су сељаци продали своје душе *кванташки,* или их уочи избора продају *на комад*; углавном испод цене?

Где је сељак, шта је са сељаком?

Прикрио се, негде, као миш се прикрио, и чека да на Вишем се месту реши: хоће ли га заувек прогнати из књижевне републике и, уопште, хоће ли... га или му, питање је сад?

И тако, сељак као сељак, и у мојој души, може бити, скутрен, краља чекајући и хабалуку се од Бога надајући, у недра себи поваздан канда мрмори: *Буди мене миран*!

Мићо Цвијетић

ПРИЧЕ СА БИХОРА И КОД ВОДЕ

Мада је већ раније објавио збирку приповедака Ram Buqa (1953), дело за које је исте године добио награду Удружења књижевника БИХ, као и награду издавача за најбољу збирку приповедака, сарајевске *Свјетлости*, Ћамилу Сијарићу (1913-1989) невероватну књижевну славу тек ће донети први роман *Бихорци*, како по за то време, а богме и данас, баснословном износу награде која ће му бити додељена, тако и по новој тематици и књижевној топографији коју је увео у литературу. За овај роман у рукопису добио је прву награду на анонимном југословенском конкурсу издавачког предузећа *Народна просвјета* из Сарајева, 1955. године. Новчани износ био је милион динара, невероватна сума посебно за ондашње послератне прилике, време свеопште беде и сиромаштва.

Жири је одлучивао у саставу Милан Богдановић, Густав Крклец и Ника Милићевић, а одлуку је поткрепио овим објашњењем: „Роман *Бихорци* је изванредно живописна и животном истинитошћу дубоко прожета слика тешке, средњевјековне заосталости једног у планинама забаченог *вилајета* у Санџаку, чиме се ова покрајина уводи у књижевност“.

Роман ће наредне, 1956. године, бити објављен код поменутог издавача, а као уредник потписује се Мак Диздар. О њему ће се писати и још дуго приповедати, а са овим делом Ћамил Сијарић озбиљно ступа на књижевну сцену. Био је и у зрелим годинама, у четрдесет другој. Неки ће и са ироничним смешком гледати на ову врсту пропагирања и награђивања књижевног стваралаштва; Душан Матић у једном есеју из тога времена ставиће га *на тапет дана,* назвати својеврсном забавом, односно тренутком када је књижевност постала материјал за *друштвену игру.*

У збирци приповедака *Рам Буља* Ћамил Сијарић уводи у књижевност тематику и ликове са планинских висова Бихора и Пештера. Међутим, тек им романом *Бихорци* прибавља аутентичну стваралачку потврду, ставља на овај простор уверљив властити литерарни печат. Препознатљив и свој, који ће га касније обогаћивати другим делима, приповеткама и романима, путописима и записима, па и живом причом, усменом, у чему му није било премца. Чак и у оним делима, у којима је место радње лоцирао у неки други крај, поједини ликови, а родом су из Санџака, из Рашке, исказују нескривену чежњу за завичајним просторима као јединим светом који им истински припада. Тако ће, рецимо, у роману *Конак*, у коме се радња доминантно одвија у Београду, један од главних ликова исказивати чежњу и сету за родним крајем. Реч је о евнуху Алији, чувару харема, који је божији роб, *шав међу људима* и *међу њима једна ћуприја*, окарактерисаће га наратор. Затечен и заточен у туђем свету, он чезне за родним Аковом, честим топосом Сијарићеве прозе, сања природу и сеоске пејзаже, слике детињства и оазе истинске слободе. На крилима маште враћа се *у своју гору и своју воду, његовим птицама и цвијећу.*

Вратимо се поново *Бихорцима*. Кад је објављен овај роман, а уз то овенчан наградом и преливен великом свотом новца, стекао је новероватну читалачку популарност, не само у урбаним срединама, већ и у Ћамиловом завичају, међу неуким и неписменим сељачким муслиманским светом. Читан је у групама, на поселима уз светлост петролејке. Наводимо сећање песника и Сијарићевог земљака Исмета Ребронье: „Била је велика навалица на роман, као у воденици кад се меље жито. Читала се та књига на поселима, као на некаквим кружоцима. Сав је Бихор срицао *Бихорце*, један чита а други слушају“. Дивили су се томе како је све то Ћамил, њихов човек, лепо саставио и у причу уденуо: „И о људима, и о дјеци, и о женама, и о стоци, и о записима, и о овцама има у томе роману“, цитира Ребронья локалног интерпретатора романескне радње.

Главни ликови романа су: Халимача, добростојећи и препреден сељак, Хаџија (то му је у делу и титула и име, више пута је био на хаџилуку), сирота девојка Хатка, Каплар, представник власти, Дердемез, Халимачин син, сеоски обешењак, као и више других занимљивих Рашљана. Свако ко је читао ово дело сећа се карактеристичног почетка романа: „А стара Нурка је говорила: *О, Халимачо, о роде мој, де набавиће селу хоцу. Изаћи ће село из вјере, ћодивљаће, о Халимачо!*“ Почетак који се памти, чак наслућује акустика гласа који дозива, његов ехо у бихорском планиском миљеу. Халимача поручује Хаџији да дође у Рашље, где ће добити све што му је потребно, *и меко да легне, и масно да једе*. Хаџија долази из питомине лимске долине у дивљину бихорску, међу планинштаке и њему сасвим непознат и чудан свет. Он је скупљи од обичних хоџа, али је учен. Ману му налазе, што је мали растом.

И ту почиње да плете Ћамил Сијарић своју причу, плете и заплиће, са сочним хумором уводи на књижевну сцену бихорски свет. Гради раскошне сцене у селу Рашље и из Хаџијиног дома, који ће му обезбедити Халимача, бдети над њим, али га и заводити и варати, као што вара и друге. Он се представља као господар села коме ништа не промиче, а једина му је истинска конкуренција Каплар, представник стварне власти, са којим се стално надурава и надмеће. Наћи ће Хаџији и девојку, сиромашну Хатку, да му почисти, да му воде донесе и још понешто. Наговараће га и да се њоме ожени, али пошто је постала трудна са његовим сином Дердемезом, а други пут са њим лично. Убеђиваће Хаџију да призна дете, мада је овај евнух, а и Хатку да му наметне очинство. Наметнуће му и другу жену Ђузу, која ће се одметнути са комитама, а запалиће и Халимачин дућан, јер јој је одузео дукате.

Једини истински противник Халимаче је Каплар, са којим се око пара и шићара надмудрује. Представник је државе, често га назива крмком, коме је власт дала силу. Али, он ће у одсудним моментима купити за паре и Каплара, па и друге. Ипак на крају, осетиће се самим на свету, посебно кад остане без дућана, кад оно што му је

доносило добит нестане у пламену. Мислио је да стекне богатство и срећу, али је она замало. Његов став и његову мисао преноси наратор: „не да се њему, не да се човјеку да окуси срећу, и ово мало што је окусио, ту у јечменој слами са Хатком, треба сада да плати дуђаном“. А тако усамљени и сами на свету су и неки други Сијарићеви јунаци. Пре свих, Хаџија, затим сирота Хатка, одакле потиче и њена силна жеља да роди дете које носи, унутрашња драма, снажна и потресна. Пренесено на шири колективитет, усамљени су и људи бихорског подручја, раштрканих бихорских села, затворени у свој омеђени простор. То је свет једног заосталог и заточеног краја, сложен по себи, који носи терет историје и судбине.

Сијарић у своме роману пластично и сочно слика атмосферу бихорског простора, карактере и нарави, и у животу и у вери, прикривене и јавно исказане форме мишљења и понашања. Све је то аутор зачинио причама и легендама из народног усменог репертоара, уз ефектне дијалоге и посебан, сијарићевски хумор, уз увођење изузетних, кратких, и ефектних лирских сцена. Ту лиричност и поетичност код овога писца уочаваће и истицати неки критичари. Она је уочљива и у другим Сијарићевим делима, због чега ће га Рајко Петров Ного назвати песником Санџака. А сам писац, као најдражи лик у *Бихорима*, издвојиће Земка, зато што има лирску душу. И своје сељаке, говорио је такође, сматра великим песницима, зато што имају песничке душе.

Лик Земка градио је аутор са посебном наклоношћу и симпатијама. Он сања да се са породицом исели у Турску, где му се и брат иселио. Чека само да му дође писмо од брата, позив да му се придружи. Писмо ће, наиме, стићи, али никада у његове руке. Склониће га Халимача, јер га брат из Турске одвраћа од тога наума, и сам се каје што је напустио родно Рашље и Бихор. Међутим, Халимача жели да се докопа јефтино његовог имања, да увећа посед. За многе, а посебно за Земка, Турска је земља обећана, циљ коме се тежи. Сијарић ће изузетно снажно приказати унутрашње драме овога јунака, с једне стране чежњу за Турском, и братом, а с друге стране

његово болно опраштање од родног краја, од родне куће, земље и сваке стварчице; његову страшну драму, отићи или остати, располућеност у његовом бићу. Он полази са женом и децом, помаже му и Хаџија, који напушта Рашље и Бихорце. Његов циљ је поново на хаџилук, а Земко иде, а не зна куда, иде у неизвесно. Путовао је до првог конака, а онда у страшном расколу, гоњен драматичним дилемама, изненада решио да се врати у Бихор, у свој празан и и раскућен дом. И тиме се радња романа завршава.

Многи Сијарићеви јунаци су без сигурног пута и ослонца, посебно Земко, Затим Хаџија, па и сам Халимача. На своме су, али као у туђини. Замршени су њихови путеви бихорски и пештерски, запетљани путеви земаљски. Шкрти су у сиротињи, а не баш претерано одани и заслепљени вером.

Двадесетак година од појављивања Сијарићевог романа један критичар ће написати (Иван Шоп, Књижевне новине,1974): „Причање у *Бихорцима* је сугестивно, ликови пластични, слика средине дата с пуно аутентичности и духовности...“ Људи су, најчешће, представљени у својој изворној природи, од крви и меса, са својим страстима, веровањима и тајнама, љубави и мржњи са погледима на живот и смрт. У своје причање Сијарић уноси форму и мудрост оријенталних наратора и нашег народног приповедања, пасаже из записа, натписа и древних књига, да би све то преплео у својој изузетној имагинацији, оплеменио властитим приповедачким даром. Тако он гради слику свога аутентичног и књижевно уверљивог Бихора. „Бихор је читав свијет, читав мој свијет“, рећи ће овај писац. Он је за Сијарића оно што је за Станковића Врање, за Ћопића Грмеч, за Кочића Змијање, за Јована Радуловића српска Далмација и Книнска крајина, за Белог Марковића Колубара и Ваљево, за Угринова Банат, за Добрицу Ћосића његова моравска цивилизација или за Братића Херцеговина и његов чудесни литерарни Биш. Све су то специфични и засебни књижевни универзуми.

У својој прози, па и у *Бихорцима*, аутор развија посебан култ воде, извора, бунара, у стварности и сновима, сеоске чесме и уопште чесме покрај друма; ћуприје, неких биљака и животиња, сабље... Код воде се, „као средишта Сијарићевог свијета, окупио читав његов књижевни универзум и – проговорио“, записао је такође Рајко Петров Ного. Код чесме се, рецимо, застане, застану каравани, напоје коњи и људи, поприча, савије цигарета или напуни лула, а онда се настави пут до неког конака, до новог предаха и нове приче. А по овоме писцу, сви смо ми на путу путници, на оном досуђеном и неумитном. Његови литерарни јунаци жуде за водом, за благом (похлепни на дукате), за женом и причом, оном која све недостижно замењује и надокнађује. Сијарићева прича, превасходно о Бихору, Пештеру, Старом Влаху, Рашкој или Санџаку, из Београда и Босне, најчешће је из давно минулих времена. *Шехерзада из Санџака,* како је својевремено насловио своју беседу Радослав Братић, добитник књижевне награде *Ћамил Сијарић*.

Сада и овде, увремену поновних великих деоба и раскола, могли бисмо се упитати како би, да је жив, Ћамил Сијарић реаговао на чињеницу да га, ево, сврставамо у српску књижевност. Рођен је у Годијеву (његови су из суседних Шиповица) код Бијелог Поља, похађао медресу у Скопљу, завршио гимназију у Борином Врању, право у Београду, а књижевни век проживео у Сарајеву. Био је страстан путник, ишао на далеке путеве, најрадије походио древне земље и градове, оријенталне и егзотичне. Спајао је записима и уверљивим усменим причама простор и време, народе и културе.

У *Енциклопедији Лексикографског завода* из Загреба сврстан је у српску књижевност, у Сарајеву је увршћен у велики издавачки пројекат Књижевност Босне и Херцеговине, а сврставају га и у црногорску књижевност. Када му је својевремено један новинар поставио питање о књижевној припадности, он је, отприлике, одговорио овако: „Припадам свима који ме хоће“. Међутим, неоспорно је да Сијарић припада књижевности написаној на српском језику, ма како га данас називали и крстили, чији је био изворни, зналац и заљубљеник.

У *Југословенском књижевном лексикону* (1971), у одредници коју је писао Бошко Новаковић, стоји: „Својом прозом он уводи у, српску књижевност један мало познат крај Санџак, и у њему осветљава сељачки муслимански свет, заостао за савременошћу као да живи у неком давном времену“. И даље: „Његови људи тешки, каткад са мраком у себи, тврди као земља по којој газе, примитивни, сирови, растрзани страстима и похлепама, дати су са убедљивом животношћу.

То се још боље види у роману *Бихорци*, са сугестивном атмосфером и психолошком природношћу“.

Подсетимо се још неких наслова Сијарићевих проза, њихове изворности и поетичности, па и мелодије и звука: *Зелен прстен на води, Кућу кућом чине ластавице, Наше снахе и ми момци, На путу путници, Кад дјевојка спава то је као да мирише јабуке, Рашка земља расција…*

Ћамил Сијарић, аутор својеврсне саге о Бихору и Санџаку, изворни је прозни писац, причалац и народни мудрац, што је испољавао не само у својим прозама, већ и у непосредној усменој комуникацији. Вешто је развијао причу, свој усмени монолог, пун песничког набоја, причу бајковиту и сочну, каткад и еросом зачињену, народски, сељачки мудру и лековиту. Прате је његове карактеристичне гестикулације, покрети руку, чела, густих обрва...

Завршавамо цитатом из једног властитог, раније објављеног текста о усменом приповедачу Ћамилу Сијарићу:

„Прича тече као млијеко, заводљива и заносна. И не знаш шта је истина, а одакле измишља. Проводи слушаоца кроз различите вакте и земане, кроз историју и легенду. Почиње некако из далека, као епски, пјевач и народни причалац, надуго и нашироко, кити и заодијева, везе танак вез. Као да чита из књига староставних. Као да је у своме Бихору, у дугој зимској ноћи, па треба причом испунити ноћ, далеко је до зоре и свитања. Прича као Шехерзада…“

Мирослав Егерић

О СЕЉАЦИМА, СТАРИМ И НОВИМ

С обзиром на то да је тема у извесној мери нагнула нашу пажњу на *социолошки* аспект села – село у прози – то претпоставља да је акценат на познавању села и његових проблема. Дакле, није акценат на књижевности *о селу* него о селу *у књижевности*, па ћу да вас замолим да ми опростите што ћу почети са једним наводом из размишљања нашег професора и есејисте Сретена Марића, који иначе, да је доживео стоту ове године би прославио сто година од рођења.

Рођен у Косјерићу а живео највише у Француској, и вероватно да му је та дистанца омогућила да оштрије и прецизније види природу села и сељака. И ево шта он у једном разговору са Радмилом Гикић-Петровић говори о нашем сељаку: „Реч је наравно о мом сељаку детињства, историје, не о овом данашњем. Данашњег су прилике, чини ми се, силно измениле а ја га и мање познајем.“ Постоје, дакле, сељаци из представа који се разликују од сељака из реалности и о тој својој представи сељака, кога је запамтио говори Сретен Марић. Између осталог, да наведем и то да је, са својих једанаест година, он прелазио преко Албаније са тим сељацима; наша војска је била, као што знамо сви, *сељачка*. Па још каже: „Пре свега, за разлику од западног, наш сељак са свим својим манама, но ко их нема, а ја то њима овде и не говорим, скоро нигде није био у пуном смислу кмет. Нема кроз историју генерације која се није два-три пута бунила, нема породице у којој неко није био хајдук, о јатацима да и не говорим, великим делом је био крајишник, најамник често али не и роб, све то, чини ми се, захваљујући Турцима. Да није било Косова и наша би властела, иначе фатална, била знала да га укмети. Овако је дошао Турчин, овејани непријатељ, уз то још и неверник, па ни црква,

уколико српска, није више као у другим народима помагала власти да људе затупи и засужњи. Француски или немачки сељаци трпели су тај притисак и остали везани за земљу столећима, скучени у сваком погледу. Још до првог светског рата француски сељак је говорио не француски, већ свој, *папуа* језик врло уске заједнице од 50-60.000 људи. Наш сељак, од Беле Цркве до јадранског Загорја, говори једним језиком, а између говора, рецимо на Кордуну и мом Златибору нема чак ни у акценту никакве разлике, осим што су они на Кордуну још у мојој младости говорили *фелд баба*, од аустријског *фелдвебел* а не као на Златибору поднаредник, јер место да служе војску код Краља Петра I, они су је служили код Цара Фрање.

У Француској, у Немачкој, књижевни језик је дошао *одоздо*, па га у Немачкој, ваљда, зато и зову *хохдојч*, високо немачки. Наш књижевни језик је сељачки и наша народна поезија, вероватно најбоље што у историји имамо, стварана је од сељака и за сељаке, и то не тако давно. Старац Милија, Филип Вишњић, су Вукови савременици. Са промењеним приликама то је, нажалост, брзо пресахло али је још мој деда одлично гуслао, а скоро свако село имало је на претек добрих говорника.

За разлику од западног сељака, крутељаста, а често и здепаста са, до првог светског рата, на ногама дрвеним ципелама, мој сељак је био хитар, отресит, лепорек. Мојима у Субјелу ништа није било тркнути пешице до Ужица и вратити се истог дана.“

И ја завршавам ову малу апотеозу професора Марића. С тим што би се могло додати да се, нажалост, и виталност тих наших сељака постепено, захваљујући, можда, и телевизији мења. Једино, међу некима од њих, отреситијима, живи оданост језику, језику народне поезије: језику којим се говори у оним слојевима који мање гледају телевизију него млађи људи. То говорим и зато што би ваљало, можда, радити на томе да се тај језик народне епске поезије и села некако сачува у форми коју ће писци саобразно својој инвенцији, да пронађу, да се не би десило, као што се мени догађало да сам пролазећи

овде кроз нека села, нећу да их поменем, питао неке своје сељаке: „Шта радите?“, а они кажу: „Демантујемо!“ Очигледно је да плавичасто светло са екрана утискује **тај језик**, тако да би на писцима било, заправо, да чувају прави језик. С тим у вези, сад бих додао једну малу, кратку анализу кратких прича једног писца, да га тако назовем, са северног крила Србије, зове се Драгомир Попноваков, а књига му се зове *Добри људи*; дакле, успео је да нађе и добре људе данас.

Ово што сам навео из односа професора Марића према селу показује да свако од нас има *своје* село у духу, не постоји неко село као екстракт свих тих села, као што је, рецимо, ракија производ комине, него сваки писац на **свој** начин доживљује село. Свакако, књижевност која жели да изрази село рачуна са асимптотним приближавањем његовој природи а *не са тачном сликом о њему.* Село пред први светски рат сигурно се разликује од села између два рата. Село после рата разликује се од оног између два рата а куда иде данашње село можда би требало потражити одговоре од социолога, антрополога, психолога, историчара његових обичаја и традиција. А ипак, највише, од књижевника. Књижевност, међутим, није дужна, и не може дати нау-чну, егзактну, слику социјалних, политичких, економских прилика и околности нашег данашњег села и сељака. Дугогодишња навика једног дела наших хумористичких листова, па и листова друге врсте који нису хумористички да се о Милосавима и Милојкама тера шега, као да су то подљуди или нека врста двоножаца за иронисање без основа, и ограничења, доста је кочила праву, истинољубиву, потрагу за сељаком који у себи живи свој људски проблем и муку. Наравно, колега Миша Петровић је навео неколико писаца који нису имали такав проблем са прилазом селу јер истински писци, попут Андрића, Селимовића, Ћосића, Црњанског, Драгослава Михајловића, Младена Маркова, Данка Поповића, Данила Николића, рецимо, да не набрајам све који су се латили те теме, нису имали овај проблем приласка сељаку. Неком урођеном осетљивошћу за човеков проблем у њему захватали су и у

психолошке, моралне и метафизичке проблеме тих људи за које површне свести често претпостављају унапред да су људи на селу без таквих проблема.

Требало би читати неке есеје Исидоре Секулић поново да се види колико је та представа новодошлих у град, да је назовем грубо снобовска представа о сељаку потпуно нетачна. Ја сам, на пример, ових дана, већ сам то поменуо, наишао на књигу кратких прича Драгомира Попновакова који је рођен, иначе, у равничарском селу, у Турији, у Војводини. Књига му се зове *Добри људи*, невеликог је обима, око 180 страница, али је право чудо колико се у њој њен писац домогао изворне, аутентичне приповедачке лакоће и једноставности и неке скоро пенушаве виталности израза. У овом нашем суморном времену, када нас из новина и са телевизије, радија, запљускују вести о бомбама које праште пред кућама људи који ником ништа нису учинили, о отмицама, о сваковрсним обрачунима кланова и њихових шефова међусобно, један писац *добрих настојања* осетио је потребу да напише књигу о *добрим људима* и да ту своју књигу учини уверљивом и за друге људе, да их подсети да постоје и такви људи на земљи а да то није слика ради саме идиличне слике. Него зато што, једноставно, има таквих људи само су до сада остајали без свога моралног и психолошког историчара. Дакле, тај писац, Попновaков у књизи *Добри људи* нас подсећа да на селу постоје људи који знају да се радују кад, рецимо, заврше са поткивањем коња. Један поткивач, при завршетку посла, пазећи, наавно, да не озледи живац коњу, кад заврши посао каже: „Нека си ти мени здрав и користан“, обраћа се животињи. То су људи који, рецимо, осећају задовољство пред великим, нараслим, хлебом, који кад им се искриви ексер при укуцавању у летву на баштенској огради кажу мирно и шаљиво: „Дува ветар“, и насмеју се тој својој реченици. Наравно, писац *Добрих људи* је свестан да ти људи имају својих мана, и не добрих навика; знају на пример, да опију коња пре него што га одведу на вашар и док га продају он је миран и право „злато коњско“, тако да купац мисли нема бољег коња на вашару. А то уопште није онај

јучерашњи коњ. „Коњ је сигурно био пијан кад си га куповао, каже мој отац“ – то каже наратор о тој куповини пијаног коња. Све у свему, и ту ћу се зауставити на овој веома сведеној анализи књиге, тај поетичношћу осијан **неореализам** испуњен осетљивошћу једног дечака који свим чулима упија природу свог села и сељака у њему јесте, за писца ових редова, истинско освежње наше прозе. У првом реду, тачном сликом психологије ликова, смислом за прецизну и тачну поенту која проистиче из виђених односа људи и живота и мирном увереношћу да је истински стил у приповедању онај који не жели на силу да буде необичан, него прати изнутра природу предмета којима се бави па се никако не осећа разлаз између материје и форме, између духа и речи које преносе тај дух у трајање. Наравно, не само што су му људи ведри као да носе лепу, стару лозинку да *треба живети од живота а умрети од смрти*, него и зато што оживљује за свест читалаца право тих људи да нађу место у нашим рационалним, душевним трезорима, овај писац нас уверава да права реч никад није узалудна, и никад није закаснила и да истински служи књижевности. Онај је истински писац који у сваком тренутку настоји да буде уверљив оним што је сигуран да зна и уме а не оним што претпоставља да ће бити примљено као знање и уметност у оквиру очекиваних форми писања и уметничких проседеа. У једну реч, имамо разлога данас да верујемо да ће наша прозна књижевност упркос многим одласцима знаменитих њених протагониста (поменут је овде Бранко Ћопић, који је доста дуго изнад књижевне позорнице; ту можемо додати Михајла Лалића, Антонија Исаковића, пре њега су отишли: Булатовић, Киш, Селимовић, Ћамил Сијарић, Слободан Џунић, Бошко Петровић, Александар Тишма), освојити сунчане стране дејства и трајања у нашем времену.

Даница Андрејевић

МОДЕРНИ ЛИКОВИ СЕОСКОГ МИЉЕА У ПРОЗИ МИЛОСАВА ЂАЛИЋА

У савременој српској прози, жанровски проблемској и метанаративној, често се поетика слике света указује преко камерне, уметнуте ауторске личне приче. Паспарту те слике света маркира углавном основне проблеме савремене прозе – идентитет и његову кризу у декомпозицији и какофонији живота. Ако пођемо од ноторне теоријске чињенице да класична сеоска приповетка и роман XIX века описују обичаје, друштво и сеоски миље, савремена српска проза с тематиком села се не може подвести под ту Прокрустову постељу жанра. Литерарна трансформација пратила је мене друштва и императиве времена. У српској моравској књижевној традицији, село Душана Радића је представило оскудну међуратну стварност и раслојавање породице, Ћосићево село је било романескна сцена између атавизма и политике, а село у прози Милосава Ђалића донело је модерне валере и сензибилитет. Тако је српска књижевност XX века, након књижевних вредности граничних српских земаља које су у литерарну историју унели Станковић, Кочић, Црњански, добила родоначелнике централног геопоетичког одређења. Примери Р. Б. Марковића, Г. Петровића и других казују да значајни писци више не стварају само у Београду.

Посебност романескног дискурса Милосава Ђалића је другачија стилска индивидуалност, посебан денотат његових садржаја и модерност јунака – ликова. У његовој прози не постоји експлицитна слика села и друштвено - социјални миље, већ аутор преко запретане руралне митологије долази до прозне жиже и свог литерарног наума – да представи метафизички квалитет трагичног положаја његових ликова у том селу.

У свим својим прозним делима – *Ван своје љуштуре, Кора земаљска, Љубав све превасходи, Светлост слике успомена, Треперење душе,* посебно у сјајном роману *Ђавољи пепео,* Ђалић користи солилоквиј и епистоларну, исповедну и монолошку форму приповедања. Након својих предчасника Радића и Ћосића и њихових романа који су у српску прозу увели моравски простор и моравског човека (рекли бисмо моравско човечанство), Ђалић представља завичајни књижевни континуитет савремене литературе овог дела Србије. У свом стваралачком процесу писац се судбински и хуманистички држи села, његовог саборног умља, генске меморије и базичне истине, али и нових феномена и сензација света које мењају то село и његове људе. Ђалићева романескна инсценација сабира свој фокус у једном тихом, молском, камерном центру у коме се налази биће у оквиру метаморфозе села. Писца је увек занимао процес себе, онтолошка мотивација ликова и биће у окружењу. Зато су његови романи велики низ уметнутих исповести и прича о јаству, о угроженој есенцији сред урушене егзистенције села.

Дирљива Ђалићева упорност да књижевним текстом трага за добрим и лепим који су се некако погубили у овом нашем ругобном свету и злом искуству води га мраком сеоске стварности коју исповедају ликови да би, с мање или више успеха, дошао до литерарне светлости у аксиолошком смислу. Романописац Ђалић је најбољи стилист и најсолиднији писац онда када не допушта наратолошку шуму, преобиље описа, цитата и туђих мишљења од којих се не види његова мисао.

Док божји млинови мељу полагано, како каже у свом роману *Трепереље душе*, одвијају се и фрагментарне исповести његових јунака о раслојавању села, али с боринским дозивањем лепих, прошлих химера и елегичних причина у руралном окружењу. Чак иако нису била златна, прошла времена су за Ђалића увек примарна лирска полазишта. У потрази за изгубљеним временом, Ђалићу ниије потребан мирис Прустове мадлене, зато што он трага за изгубљеним јаством путем два наизглед

неспојива кода. То су село и књига која из урбане средине настањује пишчево искуство. Зато су спиритус и духовне тековине ликова главни јунаци његовог сеоског миљеа. Село и књига, су две легитимне поетичке категорије у овом роману. Дух његових ликова, сам са собом у спору колико и са светом села, бори се или малодушно гледа меланхоличну мену сеоских друштвених догађаја, рођака, газда и породица. Док Морава протиче завичајем споро као туга, Ђалић се својим селом креће као у неком свесвету, у утопијско-трагичном хронотопу. Удес и смрт у том селу, драма и грех одласка у град, део су унепостојавања и неостварености Ђалићевих тамних палих анђела.

На размеђи између Аркадије и Апокалипсе, овај писац са сензибилитетом великог читача користи моравско село као медиј који повезује биографске и имагинацијске равни његових ликова. То стално поетско стање свести аутора којим структуира своје ликове стајна је тачка свих романа Милосава Ђалића. Психологијом мислећег и меланхоличног бића, писац у романима разматра однос есенције и егзистенције ликова, руралног и урбаног, завичајног и универзалног. Његови романи су ламент над селом кога више нема и над собом бившим и бољим, као медијумом исповести својих ликова. Ако постоје тихе песме, како је тврдила Исидора Секулић, онда би романи Милосава Ђалића били тихи романи моравског Орфеја пуни љубави према завичају, креирани мета-сликом села.

Иако живе у селу, његови јунаци су модерни антихероји раслојене менталне структуре. Они имају бројне везе с градом и сензибилитетом који доноси грађанска и интелектуална свест и зато је њихова присутност у том миљеу и болна и радосна, и присна и отуђена у исти мах.

Најбољи роман Милосава Ђалића *Ђавољи пепео* мири наизглед непомирљива устројства савременог романа – компоновање монолошких гласова својих ликова и јасно приповедање које није сасвим изгубило своју фабулу. Још су по нечему јунаци овог романа модерни – по

својој индивидуалности и онеобичености судбине, по искиданом низу тока свести и по упитаности и проблематизацији живота. Сељанка Мара, кречар Младен и доктор Христивоје, последњи изданци породице Димитријевић, својим исповестима доносе и структурну комбинаторику вишевременских и вишепросторних нивоа приповедања. Грађен на фону путовања у себе (Џејмс Мекол), овај роман има сеоске ликове који су променили свој идентитет – нису полутани као у прози Вељка Петровића, али нису више ни психолошки помирени са миљеом села, па постају раздешени губитници у живом песку личне и колективне немоћи. Исповести Ђалићевих ликова засноване су на биографским детаљима, искуству, успоменама, причинама и циклизацији сећања у сложеном систему монолошке корелације с епским сегментима романа. Енергија монолошких јединица Ђалићевих ликова долази из иманентног тока мисли и догађаја, често фокнеровског типа, сачињеном од фрагмената стварности и мучнине, тескобе и социјалног пада јунака.

Ђалићеви ликови су странци у сопственом селу. Кречара Младена, бившег логораша Матхаузена пред лицем смрти своје сестре, Христивоја психијатра париске болнице са завичајном носталгијом и сељанку Мару, њихову сестру на самрти, спаја иста заједничка бол егзистенције што иста није остварена. Најсугестивнији пишчев глас продире кроз деонице Мариног монолога, будући да, она на најсензибилнији начин одражава муку моравског трајања, атавизам живота и уметност трпљења, острашћени инат и горљиви понос људи моравског села. Свака филозофија, па и народна, почиње чуђењем. Мара ће се, на крају свог физичког и духовног лавиринта, наћи зачуђена над проћерданим животом, мимоиђеним хтењима и неуслишеним жељама у задатој сеоској реалности. Иначе оскудан живот сељанке Маре проговориће пред смрт анимираном количином духовности која именује једно промашено трајање. Марино предсмртно присећање је у роману успела аксиолошка нит остварена дијалекатским говором без интерпункције који своју радијацију емитује из интиме на универзални план

људске патње. Дијалекат сам по себи има поетичку и поетолошку функцију јер из удаљене језичке ситуације уноси нову експресију у савремени дискурс. Овај дослух идеје романа о паду лика сељака с језиком моравско – ресавског краја омогућава сагледавање једне специфичне судбине. Уз обнављање основа властитог памћења у језикословљу које има поетскотворну функцију, Ђалић постиже самосвојну еманацију ликова и њихову имагинацијску моћ. Писац који не познаје добро језик не може се ни играти њиме. Међутим, Ђалић господари лексичком грађом и поетском структуром романа, на најбољим местима достојно једног Д. Михаиловића или Ж. Павловића.

Самотни неостварени ликови нашег писца обраћају се некоме хипотетичком другом Ја или читаоцу. У протоку времена, чуће се и глас Јеремије, оца Димитријевића: „Кост је име и презиме, Кост је један човек, По костима се један народ цени, По костима се градови граде, Да кост у кост угодимо, заоденемо је земљом и камењем, бубицама и лишћем, диго би се Човек, Бем ти живот који је од костију грађен, бем ти муку за коју сам створен и семе које ме је понело.“ Јеремијина кост је симбол незаторљивог животног принципа и ускрснућа. Поступком померања овог лика преко граница семантичког тока романа, као изненадни глас и појава, постигнут је догађај у тексту, у анатомији детаља који претходе Маринoм ходу ка уским вратима свог чистилишта.

Испитујући своју суштину и другачијост, ликови сељака Милосава Ђалића се служе прошлошћу као катализатором својих исповести које казују неоствареност и алијенацију у песку времена и пепелу пролазности. Верујем да је ђаво у овој прози метафора времена које ништи све. Пепео, пак, базични је фактор Ђалићеве поетике пролазности и трошности и опетовање Црњанскове бинарне опозиције – све је прах осим спиритуса.

Христивоје, мада успешан Парижанин, остао је моравски сељак с чежњом и немиром за моравским селом и животом. Младен, највећа жртва и патник, указује на сукоб као пресудан однос међу људима. Мара, својим

ритуалом трагања за зрневљем среће из ишчилелог живота умире с осећањем недостатности времена и *да се ништа никад не може учинити и да је све већ негде одмерено*. Задати сеоски живот већ је предестинирао њен пут. Сва три лика ишту смисленији и хуманији начин постојања јер су својим болом и упорством стекли право на достојнији живот.

У суштини три моно романа у једном, *Ђавољи пепео* Милосава Ђалића се опсесивно бави истраживањем времена и пролазности у сеоској егзистенцији. Недостатност живота, несазнајност тајне и нестецивост лепоте нису, ипак, ову прозу учиниле мрачном. Управо живот села добија на сјају и моравско тле на судбинском кад се истакну на тамном фону смрти. Наслагано трајање, које се метафизиком супротставља физици и памћењем пролазности, темељи се на афективним прлчама о животима завештаним ништавилу. Жива смрт и мртав живот у нутрини сва три лика дају идентитет ако не бићу, оно причи. Статус приповедача је у овом роману јасан и даје одговор на бар ово питање – Ко прича? Иако ростоје три лика, причу прича аутор јер су монолози само полифонски гласови писца. У случају *Ђавољег пепела* персонални роман и безвременост фикције условљавају пренос и кретање реалног система време-простор напред и натраг кроз време и простор. Будући да се Ђалић определио за индивидуалне феномене живота на селу кроз судбине три своја лика, вероватно је имао и прототипове и извесне аутобиографске везе са ликовима сељака и кречара, што само подиже степен саучесне идентификације писца с личностима и ликовима.

Сложени кристали отворене романескне форме захтевају активног читаоца *Ђавољег пепела*, привилегованог посматрача кога писац упућује на своје уметничке чињенице естетички изведене из чињеница животне патње ликова. Када у коначном и вантекстовном контрапункту, интутитивно осетите сливност смисла и поруке романа, укаже се ментална монада валидног приповедачког говора који трансцендира из монолога ликова

модерних сељка. Сеоски хронотип и мука човека који се труди да што потпуније прође кроз тај механизам света су у ствари главни ликови Ђалићевог романа.

Упркос оптерећењима језичком метастазом и вишком речи која пречи сугестивност сведеног израза, *Ђавољи пепео* Милосава Ђалића је роман са својом структурном другачијошћу у односу на српски роман осамдесетих година и са својом посебношћу у поларизацији сеоског и естетичког времена ликова. Има у том роману љубави за село, за земљану тестију и пшеницу, за огњене звезде над Моравом, за лица кречарска, земљу прародитељку и сахранитељку, за проток времена што „као перје са капе смиљевац отпада и одмиче дан по дан." Сенка смрти, божји косач над водама Мораве што мори, почива на лицима свадбара, славара и љубавника Ђалићевог завичаја. Земља је моравска тврда за Ђалићевог меког и немоћног човека чије се „људско ништа не заврши како бисмо хтели и како треба", како вели писац. Изгубивши своје саможиће, три модерна сеоска лика Милосава Ђалића у роману *Ђавољи пепео* сакупила су своје речи у урну сећања и времена позајмљеног на земљи и обележеног пакашничким кречом и сеоском судбином.

У свему томе, једина могућа нада је у хоризонту земље, у антајској вези са тлом, очевином и мајчевином моравском земљом. Сума пакашничке али и универзалне судбине три лика овог романа завршава своје временске нивое и приповедне рукавце записом о месту пакашничком који се нагло прекида као петрифицирани живот и креч који га одређује. У извесности краја, једноставан човек, сељак, спознаје да се пролазности и апсурду може супротставити једино радом, стварањем и својим ђавољим пепелом из кога ће нићи феникс живота.

Три лика је нашло писца, могли бисмо закључити пиранделовским обртом речи када прочитамо духовну историју Ђалићевих јунака. Писац им је и доделио композицијске јединице у насловима романа којима се одређују име и занимање лика. Ма шта радио човек у селу крај Мораве, сви његови путеви воде реци, Морави, морању, постајући на крају „врч од лобање", како каже писац. Он

покушава да иде чврстим кораком кречара и јаког човека, да крочи брдом, земљом, Моравом, али се успут труни и нестаје. Земља као прима материја и креч као *axis mundi* моравског сељака део су неоуралне мо-дерне романескне имагологије Милосава Ђалића у којој обитавају у првом, драматичном плану, његови несрећни пали анђели. Овим романом, писац се легитимише као део тријадног дија-хронијског литерарног лука Радић –Ћосић – Ђалић. У естетичком смислу, ако и није премашио своје прет-ходнике, он је бар развио модернији прозни дискурс, сен-зибилнију мотивацију ликова и потврдио зрели развој романескног талента писаца моравског краја и централне Србије.

Славен Радовановић

СЕОСКА ПРИПОВЕТКА КАО КЊИЖЕВНИ ЖАНР С КРАЈА ПРОШЛОГ ВЕКА

Сеоска приповетка као могућа тајна будуће историјске судбине Европе?

Мене занима (код овакве теме овогодишњих дана трстеничког књижевног празника), могући изглед српске литературе кроз ХХ0 година; разуме се, уколико буде постојао језик овог народа, барем у својим основним вуковским назнакама. Запазио сам у ишчитавању литературе савремене атлантске цивилизације романе у којима не може да се препозна у потпуности урбани простор приче, изузев ако се она дешава у „литерарном простору“ изузетно великог града. Дешавају се „чуда“ па човек може да налети на село као простор у причи. Атланска цивилизација је форма у којој све долази (ако већ није дошло) под једну „капу“ која се зове језик; као код, или шифра, или симбол ове цивилизације; тај језик је, пре свега, све краћи... Дакле, шта се уистину дешава у савременој светској литератури па и у нашим писанијама?

Узео сам два помагала, две поштапалице како бих начео решење овог питања. То су два сјајна примера у теоријском смислу; они су, у овом случају, сузили окулар у саму срж проблема. Први је Самјуел Хакингтон, аутор светски познате геополитичке студије под насловом: *Сукоб цивилизација.* А други пример је Николај Фјодоров, руски религијски мислилац и његово дело о васкрсењу.

Овај први, С. Хакингтон, је наш савременик који износи тврдњу о могућностима и шансама избијања страшних ратова неколико цивилизација у не баш тако далекој будућности. У набрајању неколико цивилизацијских кругова С. Хакингтон тврди да је жариште рата увек, и најпре, могуће на најудаљенијој тачки једне од две

цивилизације; на њеној периферији, где сукоб почиње (у првој фази) политички и завршава се ратом. Овај аутор узима најсвежији пример Босне: где је исламска цивилизација удаљена од такозваних додирних линија с другом цивилизацијом, а у овом случају са хришћанско-православном. После ратног сукоба (друга фаза) две цивилизације, настаје прегруписавање и опредељивање осталих: Делекоисточна шинтоистичко-браманска и будистичка. По С. Хакингтону, Атланска цивилизација има два озбиљна проблема: Иако хришћанска, она је у институцијама културе и религије јако издељена и, осим римо-католицизма хиспано америчког хришћанства, она има јак и осетан недостатак сеоског простора у оном класичном смислу. Живаљ са села је у две хиљаде година Европе носио све њене ратове, да би у XX веку Европа, на челу са енглеским англиканством, искорачила на све континенте ове планете.

Али данас, почетком XI века после Христа, ствар по Европу (а тиме и сву Атланску цивилизацију) не стоји баш ружичасто. У свим цивилизацијама сеоски живаљ носи у себи дубоко усађене екстракте традиционалног: религију пре свега, све наслаге митског, читав средњевековни државни домострој... Сигурно, отприлике тврди даље С. Хакингтон, та врста и облик планетарне – сеоске културе носи свуда, у својој свести, читаве менталне скале конзервативне свести.

На другој страни, великим технолошким искораком у претходна два века спрам осталих цивилизацијских кругова – Атланска цивилизација је стекла, нпр. у наоружању, значајну предност. Али, вели С. Хакингтон, с краја XX века као да се та слика предности мења. Долази до сасвим просте, али и нужне, прерасподеле моћи: Атланска цивилизација да би пратила сопствени (гигантски) технолошки ход, мора, пре свега, да испразни сопствене магацине (читај, прода сопствени производ застареле технологије што јефтиније) и уложи што пре у нови технолошки процес. (Иновације које су се некада годишње одвијале, данас, услед конкуренције, морају да буду недељне, а постоји велика тенденција и да се

одвијају дневно!). Да би производ продала трећим цивилизацијама (нпр. производ ратне привреде) Атланска цивилизација улази у међусобну конкуренцију: државе Европе, Северне Америке и Јужне Америке. Тако се догађа да чак и друштва, азијатска и афричка, на ивици сиромаштва (из трећег света осталих цивилизација), долазе будзашто до производа високе технолошке моћи у дојучерашњици! Како већ најугледнији из више цивилизација, укључијући и државу Израел, поседује нуклеарну моћ – следећи ратни сукоб одиграо би се у сенци високе, и изузетно високе, технологије класичног наоружања. Оне државе, до јуче никаквог наоружања али уз "помоћ" своје продане нпр. нафте данас, могле би бити, тврди Хакингтон, многољудне ратне армије (исламска цивилизација са својим селом, твр. аут.) са прилично моћним оружјем у свом поседу. По Хаџири (муслиманском календару) мухамеданци су 400. година у „кашњењу" за календаром Европе. Та цивилизација Ислама нема оне узоре напретка и развоја, нити однос према сопственој религији које има, и испољава, Атланска цивилизација према нпр. Хришћанству у свим његовим главним струјањима и учењима. Исламска друштва су за нас, у Европи и Америци, до неслућених размера на другој страни лествице која одражава начин социјалног живота једног друштва у целини (нпр. положај жене у друштву, њена социјална и психолошка функција у породици као основној ћелији тог друштва; питање броја деце у једној породици, џамија као верска и школско-просветна институција у функцији друштва итд.). Само површан и у незнању до идиотизма, или злонамеран који је тачно обавештен о скали планетарних моћи, али на сваки начин тражи и жели да продуби сукоб са било којом од страшних многољудних руралних цивилизација које су дошле до дрилично моћног степена наоружања – може да тражи и ултимативно захтева понашање других по правилима сопствене Атлантске цивилизације. Да обичаје и друштвене форме других (не само исламске цивилизације) проглашава варварским, а да се при том ни једног тренутка не пита: нпр. како та друштва (других)

гледају на толико откривње сексуалности и његово стављање у социјалну функцију атланских друштава (нпр. сексуално образовање у основним школама где се „научно“ третира полни акт)!?

Можемо да замислимо село исламске, браманске, или шинтоистичке цивилизације; њихову многољудност, њихову још увек примитивну обраду земље и њихову безмерну жељу за **већим** поседом како би од шаке проса и пиринча дошли до две!

А сада, како изгледа савремено село атлантске цивилизације? На комбајну, мамутских размера, један једини фармер дневно обрађује стотине хектара земље засејане пшеницом високог приноса. То је хедонистичка цивилизација, коју су сопствени медији учинили конформистичком и површном. Ово није критичка опаска, ово је уочавање историјске нужности, једино могући пут Западне цивилизације; пут у Ново средњовековље, како би рекао Николај Берђајев. Само је историјска позорница та која разликује запад средњег века од овог данас – човек у њему је под сталним менталним и психолошким грчом да заради, пословно победи и успе, али не види „томе крај“. Појединац, уколико је реч о типичном појединцу атлантске цивилизације, незаинтересован је за све ван сопствених (читај, појединачних) интереса. У исто време, егзистира у апсолутно дефинисаном најужем културном и социјалном простору: тако да село у атланској цивилизацији делује само себи довољно. Између њега и великих центара цивилизације, којој припада то село не види разлику, њему ништа не мањка. Разлика је једино у величини: од јавних државних надлештава до супермаркета и тел. говорница – у њему свега има и све је ту минијатурно. Једном речју: ту је феномен града и села (чак и у конфекцијском смислу) изједначен.

Питање које би могли поставити било би: Како може жанровски изгледати литература која говори о селу ове (атлантске) геополитичке форме? Са темама и мотивима у којима је спроведена крајња и огољена индивидуација ликова. У тој литератури не постоји борба између мање важних, и важнијих, идеја. Ништа ту не

говори (унутар фабуле) да је тај цивилизацијски рам настао на темељима Хришћанске идеје – напротив! Ту су јунаци - ликови прозе дати у равној плохи по површини, у једној димензији доживљеног, а то доживљено испричано је: као бескрајно усамљено, празно и напуштено. Али, будући још увек у љуштури људског, остаје му само још љубав; онај плотски и телесни контакт. Тај вапај за блискошћу љубави, тренутне или брачне, просто засипа и ствара огромно продукцијско ђубриште у култури ове цивилизације (видети и размислити о те-ве серијама, филмовима и милионским тиражима књига за једнократну употребу!). Но, тамо где има приказане било какве љубави мора бити и било какве мржње. И она је површна; мотивацијски на ивици идиотизма и инфантилности. А где се ова „радња дешава“? Па, може и у Њујорку али и у неком од високоурбанизованих села Монтане! У савременој литератури атлантске цивилизације уочавамо културу која нема центар (у оном класичном смислу те речи), али зато има низ периферија са својим центрима; и све је више нарастајућих периферија, насталих од некадашњих периферија, са својим новим центрима. Јер је у атланској култури језик технологије учинио своје и чини своје...

Само ретки у тој култури, и значајни по свом делу, не пристају на овакво дефинисање културног свакодневља атлантске савремене историје. Можда је ово краће поглавље, овог невеликог текста, требало да буде цитирано једним од њих? „Уметност не би могла да опстане без историје, јер је уметност одраз изузетног живота...“ – речи су Сол Белоуа, једног од највећих ауторитета књижевног стваралаштва данашње Америке; у једној студији с правом названом: „сведоком историје XX века“.

Друга теза с којом желимо што боље да осветлимо сеоску приповетку као књижевни жанр – лежи, као једна од могућности, у делу руског филозофа религије Николаја Фјодорова, једног од мистагога XIX века у Русији и творца религијске студије под насловом: Филозофија заједничког дела (о Васкрсу и о Васкрсавању).

Николај Фјодоров је живео и стварао у време када је руско село било у најгорим кметовским односима – а износио је своје религијско-филозофске ставове и тума-

чења о будућим устројствима људске цивилизације. Тврдио је да су град и село, као цивилизацијски феномени, трајали у људској историји кроз сталну нетрпељивост, бивајући тако хиљадама година као два разрока ока људског рода. Та два урбана светска феномена створила су различите духовне погледе а потом и искуства о једном Богу (монотеизам), а затим га изделила на више главних струја светских монотеистичких религија. Само површни поглед придаје важност (није једини нити је пресудан) „Вавилону светских језика“ јер да је проблем везан искључиво за језик – никада не би из латинског и грчког језика настало неколико концепција монотеизма. Када цивилизација праведно изједначи феномен града и села (касније ћемо видети који су услови за то), и од њих створи нужну органску повезаност, без утопијско-идеолошких важности и значења: где почиње једно а завршава се друго, појавиће се могућност сједињавања човечанства. При том, Н. Фјодоров не користи, како он вели, идеолошки термин: „уједињења“, већ своју органску ковањицу: „сједињавање“.

У таквом Фјодоровљевом, сједињеном човечанству „свако ће о сваком водити рачуна“. (Треба знати да је Н. Фјодоров у свом делу био огорчени противник свих идеологија па и левих.) По овом мистагогу Православља, живи ће водити рачуна, не само о ближњима, већ и о мртвима. У сећању на мртве биће помињани и они који су одавно умрли – уназад у времену, а кроз православне литургије, овај „чин сећања“ захватио би и човечанство које је представљало прве Адамове нараштаје! Зашто? Зато што би се при свеопштем литургијском помену мртвих – данас, сво живо човечанство, по Н. Фјодорову, коначно доимало и схватило све до сада, **у људској историји**, било да је идеолошко, утопијско, испуњено грандоманским илузијама, (уједињавање) човечанства – и вавек се завршавало расапом, бедом идеологија и нестанком са историјске позорнице: „време које је прождрало све“, вели Н. Фјодоров. Човечанство би, својим литургијским сећањем на мртве, дефинитивно схватило да је једино важно, и најважније, за људски род: Устајање из мртвих!

То ће, по Фјодоровљевој есхато-логији, и бити највећи и једини чин, пошто човечанство изгуби „сваку веру и поверење“ у све, до тада, искушане идеологије и утопије. Током свеопштег „сећања на мртве“ дошло би временом до сједињавања човечанства – јер би Устајање из мртвих био једини, и свеопшти, циљ!

Са својим филозофским концепцијама и промишљањима (у времену колико-толико верујућег XIX века ондашње Русије, нападан и „с лева и с десна“) – Николај Фјодоров је представљао интелектуално чудо Петрограда ондашњег времена. На њега и његово дело била је усмерена помна пажња Ф. М. Достојевског и њему блиских људи. Неке ставове из дела Николаја Фјодорова својатали су и руски анархо-либерали. Н. Фјодоров је предвиђао (на путу сједињавања човечанства), велике, планетарних размера, глади; огромне еколошке ударе, али и високософистицирану науку која ће изналазити технолошке могућности да човеку продужи живот. Из свог, XIX века Николај Фјодоров је тврдио да ће наука (масовно), а не религија, прва „контактирати“ са светом мртвих! (Данас наука са својим великим гносеолошким апаратом увелико експериментише са овим, пре свега, онтолошким проблемима и то ради „увелико без Бога“.) Због толике „исказане вере и поверења у науку“ када су мртви у питању – Николај Фјодоров је имао проблема са администрацијом Руске цркве XIX века...

И да приведемо крају ову другу тезу изведену на реперу дела Николаја Фјодорова а која само потврђује прву: Човечанство се креће (онај атлански-јудеохришћански део) према једном новом светском-урбаном феномену који, у цивилизацијском смислу, изједначује појам села и града. У овим људским заједницама живот је изједначен у свим социјално-психолошким видовима. И, можда најзанимљивије од свега, јесте чињеница да се **не зна** где почиње прво (град) а завршава се друго (село).

Е, сад долази на ред „наш проблем“ жанровског: село и сав његов мотив у српској литератури. Како се на то (ауторски) „гледало“ од почетка прошлог века до овог дана? До тада, са добрим примесама романтичарских

погледа: село је, ипак, у српској литератури непатворено и у својим суштинама природно одсликава цео друштвени амбијент: позитивне и негативне слике његове стварности су уочљиве; у ауторској креацији скоро и да нема личних „погледа на свет“, а поготово нема ауторског напора да тај свет села с позног краја XIX века и раног почетка XX века буде „приказан“ као свет без Бога. Ово се најочигледније очитује у делима Јанка Веселиновића и Милована Глишића. Али, како је књижевно стварање само један од видова културе, а у овом случају културе која је требало да репрезентује себе као „Исток на западу и запад на истоку међу народима“ – али баш са оваквим ставом десио се један контрапункт; једна културно-историјска парадигма, која је „отишла толико далеко“ да је резултирала појавом „несмиреног“ менталног клатна код целог народа и његовим неспоразумом са светом који траје до данашњих дана. (То „несмирено“ ментално клатно читавог народа делује као страшна историјска судбина! па или ратује с читавим светом /недавно/ када је „само“ с истином и са Богом, или пристаје на сву духовну и материјалну капитулацију без основних обележја државности, што се без минимума самопоштовања дешава ових задњих месеци!).

Један од могућих разлога тако тешке историјске судбине, можда, лежи у реалној чињеници духовне културе овога народа чија се духовност одвијала од светог Саве до Доситеја и Вука – с тим, што је ова друга „етапа“ од Доситеја и Вука каснила за каквом-таквом хришћанском Европом више од једног века. Испало је да то што је требало да буде „Исток на западу“ дође у додир са западним хришћанством у оном времену када је атлантски часовник духа оног времена увелико откуцавао време рационалног човека и његову обоготворену узлазну линију (да парафразирамо аву Јустина Ћелијског), а да се врати као „Запад на истоку“ изведено је у форми просветитељске крилатице типичне за наш реваншистички менталитет, речима једног српског безкецељаша и распопа Доситеја: бацањем и гажењем црквених звона и подизањем школа. Те речи, и њима сличне, пале су као

жар на живу рану у духовној средини која је сва била поринута у просветно, духовно и школско „схватање од светог Саве“ и која је позно претрајавала на духовним енергијама свог средњовековља!

Тек са оним што је најбоље написано у првим десетљећима XX века у нас, на српском језику (непосредно пре, за време, и после Првог светског рата) – видимо како незадрживо продире „синдром атлантске цивилизације“ у миље наше књижевне културе. С појавом Диса, Црњанског, И. Секулић, В. Петровића и, нешто касније, Растка Петровића – постаје јасно да је средњовековна културна „етапа“ у Срба од светог Саве до двадесетих година XX века дефинитивно зевршена. Али, то што долази, и што је тек дошло, под утицајем из Европе позног обезбоженог просветитељства; из културе у којој је, пре свега, човек раскинуо сваку „рационалну везу“ са Богом – није ништа друго до (у нашем духовном окружењу) чемер, губитак сваке вере и смисла, како у сопствена хтења и наде, тако и у сав смисао националног историјског Бића. То што долази из Европе, као књижевни утицај, говори једино о високом степену идеологије нихилизма заоденутим високим стандардом књижевне и естетске форме, са потпуном рецепцијом европске модерне (нпр. дела М. Црњанског, Р. Петровића, Диса). Европа докрајчује, с Првим светским ратом, своје велике хуманистичке циљеве из доба ренесансе; њен нихилизам произвешће још један рат XX века који ће бити још страшнији.

Оно што је Србију требало да укључи на време, још средином XIX века, у токове европске културе закаснило је – а оно што је дошло из Европе у Србију XIX века није ни могло бити прихваћено онако како га је објашњавао и спроводио (доктрину просветитељства) Доситеј Обрадовић.

Ипак, било је стваралаца и њихових дела која су могла да „превеслају“ српску књижевну културу у Европу и то у оним временима кеда је свака релевантна европска књижевност (за разлику од данас) имала своју сеоску приповетку. Истини за вољу, такву шансу су имали наши

песници пре свих. Реч је о српским ауторима, негде одмах после Гетеовог и браће Грим занимања за нашу епску поезију. (Ови европски ауторитети у књижевности тешко да су знали и имали жељу за делом једног Доситеја, они су на улицама својих европских метропола виђали на десетине таквих распопа.) Један од тих српских аутора који је, својим делом, могао де премости сваку светску баријеру био је и Гаврил Венцловић!, са својом поезијом (у каснијој редакцији: *Црни биво у срцу*). Лаза Костић и Ђорђе Кодер били су следећи настављачи величанственог српског европејства у поезији исписаној на српском језику још у XIX веку!, с тим што је Л. Костић, усамљен и полузаборављен, претрајавао и у првим годинама XX века. Били су то и остали аутори европског формата, али су, у исто време, били по свом културном и духовном хабитусу типични представници православног менталитета и интелигенције! Они су, нажалост по нашу културу, још за својих овоземних живота скрајнути и затомљени, као анти-вуковци и поповштина, од разног полуписменог књижевног шљама ондашњег времена! Од којекаквих гусларских будалаша којима су, о гле чуда!, прискочили новопечени српски „европејци“ чија је једина била самохвала да ето и они, као и њихови светски узори, већ у „ништа не верују“! Тако је, у времену, потонуо један могући „књижевни мост“ се европском културом: Венцловић је остао као предмет интересовања посвећених у историју српске књижевности; Лазу Костића је “спасла” од заборава (не „*Санта Марија дела салуте*“!) већ књижевна, и ванкњижевна, полемика са својим прћијским будалекарама. А за Ђорђа Кодера се може рећи да је ево, до данас, скоро ишчезао! Аутор који је својом поетиком обогатио српски књижевни језик (оно што је Хлебњиков урадио у XX веку у великој руској литеретури: неколико стотина „нових“ руских речи!), то је Кодер урадио „тамо негде“ још у XIX веку српске књижевности!

А онда се, између два светска рата прошлог века, појавио рефлекс пламичка нечега што је личило на континуитет средњовековне српске књижевности, преко Вукове реформе српског језика, са новим временима –

појавило се књижевно дело Момчила Настасијевића; његово *Дарови рођаке Марије*: била је то нит између српске духовне културе и највишег европског књижевног стандарда! Али, „ко то тамо пева из Горњег Милановца“!? То дело је требало да угаси идеологија левих протува, социјал-демократског схватања књижевно „просвећеног“ реализма Београда ондашњег времена.Али, како је Господ присутан и у судбинама народа, тако је исто Његова енергија и у нашим појединачним судбинама – дело Настасијевића „чудом“ спашава његова најближа породица: браћа су му писци популарних романа, онда као и данас, о Војиславу Зетском, и цару Душану итд., па ето, сав је утисак, није се смело да „загризе“ до краја око њиховог брата и његовог књижевног дела... Оно што није могла да учини са делом М. Настасијевића међуратна идеологија десног атеизма XX века у нас – покушале су главосече Титовог комунизма непосредно после 1945. Али, Господ је „мислио“ на свог посвећеника у српској литератури: узео га је с овога света негде пред сам Други светски рат; тако да је тај Титов убица (од кога су успели да направе и човека са уметничком биографијом) који је рат провео у Врњачкој Бањи склапајући спискове за будућа стрељања људи (видети и прочитати биографију Ђорђевића Сенса) по Београду, са разочарењем и жалошћу примио вест у којој је стајало де је аутор и песник који је „стављен на списак“ одавно, још пре рата, мртав!

Из „монтираног“ пепела заборава, и заобилажења из идеолошких разлога, подигао је М. Настасијевића и његово дело изванредном вишетомном књижевном студијом проф. Новица Петковић један од несумњиво највећих књи-жевних пресудитеља у нас...

ДВАДЕСЕТ ГОДИНА *САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ*

Михајло Пантић

У ТРСТЕНИЧКОЈ АКАДЕМИЈИ

Ево има већ двадесет година, четвртина доброг људског живота, како негде у новембарску зрелу јесен, мали град Трстеник на два дана постане истинско средиште српске књижевности, сасвим прецизно, средиште савремене српске прозе. Тих двадесет година било је више него довољно да се, упорним радом и ентузијазмом, у Трстенику обликује једна сасвим посебна традиција и, за нашу културу, која иначе обилује разним умесним, али, богме, и сасвим безразложним светковинама овога или онога типа, једна посебна институција српске књижевности, посвећена представљању, вредновању, афирмисању и тумачењу српске приче и приповедања, дакле, онога у чему смо и иначе најбољи, а на чему и почива свест о нама самима, и помоћу чега потврђујемо да уопште постојимо. У Трстенику се готово безобална, често аморфна и стихијска продукција савремене српске прозе подвргава провери највиших критеријума, у трстеничкој академији увек се говори о битним питањима, воде се конструктивне поетичке расправе, унапређује се, систематизује и на виши степен подиже наше знање о феномену живог и дубоког уметничког приповедања који не ценимо довољно можда зато што га за разлику од свега другог имамо превише. У свеопштој беди, духовној и материјалној, у срозавању српског друштва у другој половини XX века, са најдубљом тачком пада досегнутом у његовој последњој деценији, изгледа да нам је једино успевала прича (свеједно да ли је имала форму кратке приче, приповетке, приповести или романа), и – макар то у овом лепом тренутку око кога смо се окупили зазвучало претерано, али, чини ми се, са истинским покрићем у искуству – изгледа да смо захваљујући тој магичној фантазији приче и приповедања једва некако и преживели.

Једва некако, али преживели, јер је после свега, ако је ишта остало, остала прича, као место нашег сабирања, прича као тачка енергетског и језичког фокусирања свега што о свету знамо, а помало и онога што о свету не знамо, јер нам, људском ограниченошћу, није дато да у све проникнемо и да све растумачимо.

Ко у руке узме петнаест до сада објављених зборника са трстеничких скупова, помно прегледа њихов садржај и прочита, како му драго, на прескок или линеарно, неке или све текстове у њима, лако ће доћи до закључка да се у Трстенику годинама пише спонтана и утолико драгоцена енциклопедија имена, дела, форми, поступака, поетика, доминантних и фреквентних тема из корпуса савременог српског прозног стваралаштва. Некоме ће се можда учинити да редослед по којем су на трстеничкој манифестацији представљени српски прозаисти није увек природан, као што се не може ничим оспорити објективна оправданост примедбе да међу до сада представљеним писцима нема и неких од најзначајнијих за модерно и постмодерно раздобље српског приповедања, а к томе, ето највећег превида, са изузетком Светлане Велмар Јанковић, уопште нема списатељица што противречи општем уверењу и критике и публике да је приповедање жена током минулих година код нас у невероватној експанзији. Но, упркос свему томе, ваља рећи да на трстеничким прозним данима није, на срећу, представљен ниједан писац који то не заслужује, што ипак непосредно сведочи о висини селекторских критеријума – сви представљени писци одреда имају дело које, у већој или мањој мери, репрезентује нашу приповедачку садашњост. А када говоримо о темама које су биле на дневном реду трстеничких симпозијума видимо да све оне, начином на који су предочене, описане и тумачене, представљају битан допринос целокупном данашњем научном и критичком изучавању савремене српске књижевности.

Погледајте само тај низ: Универзално и регионално у савременој српској прози, Приближавање жанрова у савременој српској прози, Нови токови у савременој српској прози, Кретање идеја у савременој српској прози,

Бекство из тескобе у савременој српској прози, Књижевност Срба у Хрватској, Савремена српска приповетка – нове тенденције, Павић и постмодерна, Путописна проза Милоша Црњанског, Књижевни критичари као приповедачи, Знаковље Иве Андрића, Савремена српска проза и историја, Књижевност и медији, Есејистичко у савременој српској прози, Тема рата у савременој српској прози, Критичка димензија у делу Борислава Пекића, Приповедачки токови у српској прози XX века, Језик савремене српске прозе. Иза сваког од тих наслова стоји по једна драгоцена, полиперспективна студија, писана са више руку, којом се, увек из другог угла, осветљава лице и наличје нашег савременог приповедања и склапа нарочита критичка прича о причању. За једну књиже-вност је, у то сам недвосмислено сигуран, пресудно важно да има добро утемељено и још боље, индивидуалним талентом, реализовано приповедање, али се пресудност те важности може потврдити једино одговарајућом критичком рефлексијом. Важна је, дакле, прича, али је важна и прича о причи, јер без критичке рефлексије ни књижевност, нити култура као основа и примарни контекст књижевности, не могу за себе рећи да су досегли тачку остварене пуноће и зрелости. Наравно да је то двосмерна и природно хармонична веза, ergo, наша критика је добра зато што се има на шта ослонити, и зато што заиста има о чему говорити, а наша књижевност је најбољи део нас, оно најдубље што наша култура, језик и традиција дају и могу дати, добрим делом и зато што у њој постоји референтна, критичка свест о сопственој природи. То нам белодано потврђују и трстенички зборници. Да нема приче, не би знали ко смо, шта нам се догодило и шта нам се догађа, прича освешћује и језички организује свет, одваја битно од небитног, скраћује нам пут до суштине, и то суштине дате у естетској и етичкој пројекцији, и у дословном и у симболичком смислу. Свих ових година нисмо у Трстенику радили ништа друго него једни другима причали о причи, никада не заборављајући у каквим околностима то чинимо.

И још је нешто важно. Српско друштво и култура, а књижевност посебно, хронично су, и чини ми се, неизбежно, и свакојако подељени, како по сили интереса који важе у књижевном животу, по идеологији, по политици, по генерацијама, по половима, по поетикама, по афинитетима и анимозитетима, по заслуженим или узурпираним позицијама њених протагониста. То је донекле природно: културу, по дефиницији, замишљамо као уређен – сама реч каже: култивисан – простор равнотеже и вишег сагласја креативних и хуманих енергија, сила, концепција и стилова различитог порекла, али нас свакидашњица упозорава да је то само идеална пројекција, боље рећи, химера, коју никада нећемо досегнути, али којој стално тежимо: свакодневица нас уверава да смо сви без разлике подложни најразличи-тијим искушењима, чак и онда када смо их сасвим освестили и ограничили. Можда само зато што трстенички дани прозе трају кратко, два ручка и једна вечера, али биће најпре због тога што се овде увек окупљамо праћени пажњом и бригом наших трстеничких пријатеља, свих Верољуба, Милосава, Радошина, Милоша, Ненада и других, за које се има сматрати да сам их све по имену и презимену поменуо, ти дани јесу и прилика да се те разлике разложно примире и усагласе, боље рећи, да се прикажу у свом есенцијалном, надинтересном виду. Јер, не заборавимо, сви смо ми, без обзира на природу и порекло тих разлика, сарадници једне необичне, спонтане и свима потребне енциклопедије (коју би, да је реда, можда требало да пишу неке официјелне институције, богатије и боље опремљене, због тога постојеће), енциклопедије о чијој важности, обиму, дубини и опсегу, спреман сам да се на то кладим, њени покретачи, наши драги Трстеничани, на почетку ове приче, 1984. године, нису могли ни сањати. А шта нам се све у тих двадесет година десило, не вреди се ни сећати, о томе су написане, управо се пишу или ће тек бити написане књиге о којима сваке јесени разговарамо. Зато треба мислити на наредних двадесет година, смисао традиције почива у њеном непрестаном продужавању. Убеђен сам, и

то своје убеђење са вама јавно делим, да је српска проза не само данас богата и разуђена, већ да ће таква бити и свих предстојећих година: она већ сада има нових двадесет писаца о којима вреди помно говорити, али се напросто није стигло. Прихватимо, одмах, са радошћу ту обавезу. Драги Трстеничани, срећно вам наредних двадесет година!

(Реч на отварању изложбе поводом двадестогодишњице манифестације *Савремена српска проза* у Трстенику, 5. новембра 2003. године).

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
ТРСТЕНИК 1984-2002.

1984.
КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ
САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА
Милисав Савић, Радослав Братић, Јанко Вујиновић,
Славен Радовановић, Бранко Летић, Саша Хаџи Танчић,
Милосав Ђалић, Љиљана Шоп, Милош Петровић.

1985.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ МИОДРАГА БУЛАТОВИЋА
Миодраг Булатовић, Мирко Ђорђевић, Милан Комненић.

УНИВЕРЗАЛНО И РЕГИОНАЛНО
У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Мирко Ђорђевић, Ђорђе Јанић,
Миодраг Рацковић, Џевад Сабљаковић.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ *САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА*
Миодраг Рацковић, Мома Димић, Славко Лебедински,
Јанко Вуиновић, Џевад Сабљаковић, Саша Хаџи Танчић,
Драгомир Лазић, Босиљка Пушић, Милосав Ђалић.

1986.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА
Драгослав Михаиловић, Љубиша Јеремић,
Милутин Срећковић.

ПРИБЛИЖАВАЊЕ ЖАНРОВА
У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Љубиша Јеремић, Света Лукић, Вук Крњевић,
Милосав Мирковић, Марко Недић, Радивоје Микић,
Михајло Пантић, Александар Јовановић,
Милутин Срећковић, Милош Петровић.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ *САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА*
Ратко Адамовић, Жика Лазић, Света Лукић,
Миладин Мичета, Светислав Басара,
Антоније Маринковић, Саша Хаџи Танчић.

1987.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
ВИДОСАВА СТЕВАНОВИЋА
Видосав Стевановић, Петар Џаџић, Милосав Мирковић.

НОВИ ТОКОВИ У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Петар Џаџић, Милосав Мирковић,
Живан Живковић, Славко Лебедински,
Никола Цветковић, Милош Петровић.

КЊИЖЕВНО ВЕЧЕ *САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА*
Петар Сарић, Миленко Јефтовић, Радослав Стојановић,
Милорад Грујић, Драгомир Попноваков, Богдан Шеклер,
Исмет Ребронја, Данило Марић, Милосав Ђалић.

1988.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ СЛОБОДАНА СЕЛЕНИЋА
Слободан Селенић, Мирослав Егерић, Љубиша Јеремић.

КРЕТАЊЕ ИДЕЈА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ
Предраг Палавестра, Мирослав Егерић, Славко Гордић,
Љубиша Јеремић, Даница Андрејевић, Никола Цветковић,
Радомир Батуран, Радослав Златановић, Милош Петровић.

1989.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ АНТОНИЈА ИСАКОВИЋА
Антоније Исаковић, Предраг Палавестра,
Петар Џаџић, Мирослав Егерић.

БЕКСТВО ИЗ ТЕСКОБЕ
У *САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ*
Предраг Палавестра, Мирослав Егерић,
Петар Џаџић, Љубиша Јеремић, Милош Петровић,
Јован Стриковић, Марко Недић, Владета Вуковић.

1990.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ЈОВАНА РАДУЛОВИЋА

Јован Радуловић, Љубиша Јеремић, Радивоје Микић, Станко Кораћ, Душан Иванић.

КЊИЖЕВНОСТ СРБА У ХРВАТСКОЈ

Станко Кораћ, Душан Иванић, Славица Гароња, Анђелко Анушић, Небојша Деветак, Славко Лебедински, Драго Кекановић, Љубиша Јеремић, Јован Радуловић.

1991.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ МИЛИСАВА САВИЋА

Милисав Савић, Мирослав Егерић,
Вук Крњевић, Милутин Срећковић.

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРИПОВЕТКА: НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ

Срба Игњатовић, Милутин Срећковић, Мирослав Егерић, Михајло Пантић, Васа Павковић, Милисав Савић, Милош Петровић, Јанко Вујиновић, Ратко Адамовић, Милосав Мирковић, Вук Крњевић, Славко Лебедински.

1992.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ МИЛОРАДА ПАВИЋА

Милорад Павић, Миодраг Радовић,
Зоран Глушчевић, Јасмина Михајловић.

ПАВИЋ И ПОСТМОДЕРНА

Никола Милошевић, Михајло Пантић,
Јасмина Лукић, Сава Дамјанов, Душица Потић,
Милентије Ђорђевић, Зоран Глушчевић.

1993.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ МИРОСЛАВА ЈОСИЋА ВИШЊИЋА

Мирослав Јосић Вишњић, Љубиша Јеремић,
Марко Недић, Радивоје Микић,
Бранимир Живојиновић.

ПУТОПИСНА ПРОЗА МИЛОША ЦРЊАНСКОГ
Милош Петровић, Марко Недић, Љубиша Јеремић,
Мирослав Јосић Вишњић, Ђорђије Вуковић,
Радивоје Микић, Мирослав Егерић,
Бранимир Живојиновић, Зоран Аврамовић.

1994.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ БОШКА ПЕТРОВИЋА
Бошко Петровић, Чедомир Мирковић,
Славко Гордић, Мирослав Егерић.

КЊИЖЕВНИ КРИТИЧАРИ КАО ПРИПОВЕДАЧИ
Михајло Пантић, Мирослав Егерић,
Марко Недић, Чедомир Мирковић,
Даница Андрејевић, Милош Петровић,
Ђорђе Писарев.

1995.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ РАДОСЛАВА БРАТИЋА
Радослав Братић, Љубиша Јеремић,
Милош Петровић, Гојко Божовић, Јован Делић.

ЗНАКОВЉЕ ИВЕ АНДРИЋА
Радован Вучковић, Никола Милошевић,
Мирослав Егерић, Љубиша Јеремић,
Радослав Братић, Гојко Божовић,
Јован Делић, Владета Вуковић,
Михајло Пантић, Милосав Ђалић.

1996.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ АЛЕКСАНДРА ТИШМЕ
Александар Тишма, Милосав Ђалић, Васа Павковић.

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА И ИСТОРИЈА
Марко Недић, Чедомир Мирковић, Милисав Савић,
Даница Андрејевић, Мирослав Егерић,
Милош Петровић, Предраг Марковић,
Ђорђе Писарев, Горан Петровић.

1997.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ЖИВОЈИНА ПАВЛОВИЋА

Живојин Павловић, Гојко Божовић, Михајло Пантић, Иван Растегорац.

КЊИЖЕВНОСТ И МЕДИЈИ

Чедомир Мирковић, Милош Петровић, Гојко Божовић, Слободан Стојановић, Мирослав Егерић, Милан Орлић, Михајло Пантић, Иван Растегорац, Славен Радовановић, Милета Аћимовић Ивков.

1998.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ СВЕТЛАНЕ ВЕЛМАР ЈАНКОВИЋ

Светлана Велмар Јанковић, Радивоје Микић, Александар Јовановић, Милош Петровић.

ЕСЕЈИСТИЧКО У САВРЕМЕНОЈ ПРОЗИ

Љубиша Јеремић, Мирослав Егерић, Жарко Рошуљ, Чедомир Мирковић, Радивоје Микић, Љиљана Шоп, Александар Јовановић, Милош Петровић, Милисав Савић, Ратко Адамовић, Горан Станковић, Фрања Петриновић, Милосав Ђалић.

1999.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ДАНИЛА НИКОЛИЋА

Данило Николић, Марко Недић, Радивоје Микић, Радован Бели Марковић.

ТЕМА РАТА У САВРЕМЕНОЈ СРПСКОЈ ПРОЗИ

Марко Недић, Јован Делић, Радивоје Микић, Михајло Пантић, Милош Петровић, Мирослав Егерић, Милета Аћимовић Ивков.

2000.

КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ПАВЛА УГРИНОВА

Павле Угринов, Радивоје Микић, Михајло Пантић, Васа Павковић.

КРИТИЧКА ДИМЕНЗИЈА
У ДЕЛУ БОРИСЛАВА ПЕКИЋА
Милош Петровић, Михајло Пантић, Мирослав Егерић,
Радивоје Микић, Милан Орлић, Милена Стојановић,
Бојан Ђорђевић, Јован Делић, Лидија Бошковић.

2001.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ ДОБРИЛА НЕНАДИЋА
Добрило Ненадић, Милош Петровић,
Михајло Пантић, Чедомир Мирковић.

ПРИПОВЕДАЧКИ ТОКОВИ
У СРПСКОЈ ПРОЗИ 20. ВЕКА
Михајло Пантић, Даница Андрејевић,
Александар Јерков, Радивоје Микић, Јован Делић,
Гојко Тешић, Љиљана Шоп, Милош Петровић,
Чедомир Мирковић, Мирослав Егерић,
Васа Павковић, Миливоје Р. Јовановић.

2002.
КЊИЖЕВНИ ПОРТРЕТ
РАДОВАНА БЕЛИ МАРКОВИЋА
Радован Бели Марковић, Радивоје Микић,
Михајло Пантић, Остоја Продановић, Данило Николић.

ЈЕЗИК КАО ТЕМА
САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ
Марко Недић, Михајло Пантић, Снежана Баук,
Горан Петровић, Александар Милановић,
Мирослав Егерић, Милош Петровић,
Драган Хамовић, Слађана Илић.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41.09 Марков М. (082)
012 Марков М.
821.163.41.09 - 3 (082)

КЊИЖЕВНИ сусрети "Савремена српска проза" (20 ; 2003 ; Трстеник)
Зборник Двадесетих књижевних сусрета Савремеба српска проза, 7-8 новембар 2003., Трстеник : / [главни и одговорни уредник Верољуб Вукашиновић] . - Трстеник : Нродна библиотека "Јефимија" : Културно-просветна заједница, 2004 (Трстеник : Графика "Нешић"). - 120 стр. ; 24 cm. - (Савремена српска проза ; зборник бр. 16)

Тираж 500 .

ISBN 86-83191-11-7
1 . Доп . Насл .
а) Марков , Младен (1943 -) - Зборници
б) Марков Младен (1943 -) - Библиографије
ц) Српска проза - Мотиви - Село - Зборници
COBISS . SR-ID 117819404

ПОКРОВИТЕЉИ
САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ПРОЗЕ

МИНИСТАРСТВО КУЛТУРЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
СКУПШТИНА ОПШТИНЕ ТРСТЕНИК
ЕЛЕКТРОДИСТРИБУЦИЈА ТРСТЕНИК
ЕТЕРИКА ТРСТЕНИК
М ГРАФ ТРСТЕНИК
МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА ТРСТЕНИК
КОМСТАН ТРСТЕНИК
НИСКОГРАДЊА ТРСТЕНИК
НОВА СЛОГА ТРСТЕНИК
ЗАПАДНА МОРАВА ТРСТЕНИК
ДИРЕКЦИЈА ЗА ИЗГРАДЊУ ТРСТЕНИК
НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ ТРСТЕНИК
ДУНАВ ОСИГУРАЊЕ ТРСТЕНИК
ГРАФИКА НЕШИЋ ТРСТЕНИК

САВРЕМЕНА СРПСКА ПРОЗА 16

МИЛОСАВ ЂАЛИЋ
ПЕТАР ПИЈАНОВИЋ
ВАСА ПАВКОВИЋ
МЛАДЕН МАРКОВ
ДЕЈАН ВУКИЋЕВИЋ
МИЛОШ ПЕТРОВИЋ
РАДОВАН БЕЛИ МАРКОВИЋ
МИЋО ЦВИЈЕТИЋ
МИРОСЛАВ ЕГЕРИЋ
ДАНИЦА АНДРЕЈЕВИЋ
СЛАВЕН РАДОВАНОВИЋ
МИХАЈЛО ПАНТИЋ

ISBN 86-83191-11-7